

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Deltagarobservationer vid ett skånkt bröllop 1592
Beobachtung eines Gastes bei einer schonesischen Bauernhochzeit 1592 16
- Fil dr *Ernst Fischer*, Malmö: En Torpatapet i Nordiska museet, dess föregångare och efterföljare. En textil mönsterstudie 17
- A tapestry in the Nordic Museum: its predecessors and successors. A study in textile design 24

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Professor *Sigfrid Svensson*, Lund: Folklivsforskningens "nytta" 25
- Dr philos *Carl-Herman Tillhagen*, Stockholm: Folketro och häxprocesser 28

- Elinna Haavio-Mannika & Kirsti Soulinna* (red): Studier kring gränsen i Tornedalen. Anmäld av docent *Phebe Fjellström*, Uppsala 34
- Lars-Olof Larsson* [& *Jan Arvid Hellström*]: Växjö stift under 800 år. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund 36
- Gabrielle Jeansson & René Valeri*: Viken, äldre bebyggelse och miljö. Anmäld av intendenten fil dr *Bengt Nyström*, Stockholm 37
- Hans Sallander* (utg.): Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll 1—10 (1624—1673). Anmäld av förste bibliotekarien fil dr *Christian Callmer*, Lund 38

KORTA BOKNOTISER

- Tage Larsson*: Väckelsen och Sundsvallsstrecken 40
- Sandsjöboken 1972 40

RIG · ÅRGÅNG 56 · HÄFTE 1

1973

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande : Presidenten *Petrén*

Sekreterare : Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Bitr. sekreterare : Fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare : Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress : Folklivsarkivet, 223 62 Lund

Föreningens och tidskriftens expedition :

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1973

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

1. Skånsk brud, iförd sin bruddräkt, 1592. Akvarell i Augustin von Mörsbergs resebeskrivning i Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, Erfurt.

Deltagarobservationer vid ett skånskt bondbröllop 1592

Av Nils-Arvid Bringéus

Deltagarobservationen, som står så högt i kurs inom modern etnologi och socialantropologi, är lyckligtvis inte någon ny metod och därigenom inte heller förbehållen nutidsforskningen. I resedagböckerna äger vi ett utomordentligt värdefullt historiskt källmaterial, som är baserat på observationer. Resenären har själv sett det han berättar om men har samtidigt haft den nödvändiga distansen för att finna också de obetydligaste detaljer intressanta. Han har inte medfört bandspelare, men anteckningsbok, inte kamera, men kanske ritblock.

Liksom bandade intervjuer och nedtecknade observationer erbjuder resedagböckerna källkritiska problem, särskilt de som redigerats och varit avsedda att läsas av andra. Att "aktgiva på allt" vartill Linné manade sina lärjungar förmådde väl inte ens den ryktbare observatören själv.¹ Varje resenär ser inte bara med sina egna ögon utan med sin samtids, sin bildnings och sitt syftes. Inte allt förstår han, inte allt hinner han fördjupa sig i, inte allt får han insyn i. Allt behöver inte heller vara självsyn. Kända beskrivare som Abraham Hülphers och Christian Molbech har utan att ange det, byggt på topografiska källor där de ger intryck av att ha sett med egna ögon.² Alla

resenärer har väl heller knappast följt Linnés råd att inte gå till sängs förrän dagens iakttagelser nedskrivits. I flera fall torde anteckningarna tillkommit som reserapporter efter fullbordad färd. Inte heller illustrationerna har alltid tillkommit i fältet, vartill jag strax skall återkomma. Men i den mån resebeskrivningarna inte hunnit tillrättaläggas och bilderna är baserade på självsyn äger de ett stort källvärde för etnologen då de speglar förhållanden som sällan är dokumenterade i de arkivalier som den offentliga förvaltningen efterlämnat.

Väl finns det redan medeltida resenärer som nedtecknat sina iakttagelser under resor i Norden, men först under 1500-talet, delvis under inspiration från Olaus Magnus, vår förste etnologiske fältforskare, väcks intresset för de nordiska folken. Den lapska exotismen lockade de första resenärerna likaväl som dagens dollarturister. Men också dess motsats. De försummade inte att söka sig till de kulturella centra som furstehoven utgjorde. I Danmark fanns det för 1500-talets resenärer dessutom en attraktion av stora mått i Tycho Brahes Uranienborg på Ven, som tilldrog sig internationell ryktbarhet.

Den resenär jag här skall uppehålla mig vid tycks vara lockad både av det folkliga och det furstliga. Han är tillika den förste som på en resa i Sverige dokumenterat sina intryck inte bara i skrift utan också i bild. Maltesserriddaren Augustin von Mörrsberg und Beffort företog sin resa 1592. Hans otryckta beskrivning stod till förfogande för

¹ Instruktion för resande naturforskare. Akademisk afhandling af Carl Linneaus. Till svenska språket översatt af Th. M. Fries (1906) s. 199.

² N.-A. Bringéus, Simrishamn anno 1759. Sydsvenska Dagbladet 4/11 1971; B. Svensson, Studier i 1800-talets byggnadsskick i Jämshögs och Kyrkhults socknar i Blekinge (Stencil A 3166, Folklivsarkivet, Lund) s. 3 f.

Martin Zeiller då denne utarbetade sin beskrivning av Danmark-Norge, vars första upplaga utkom i Ulm 1648.³ Under 1800-talet ansågs von Mörssbergs resebeskrivningar, som även omfattar ett flertal andra länder i Europa, vara förlorade.⁴ Samuel Bring säger i *Itineraria Svecana* 1954 att resebeskrivningen från de skandinaviska länderna förgäves efterfrågats i de större biblioteken i Norden och Tyskland.⁵ H. Ilsøe omnämner den i sin danska resebibliografi 1963 som en "rimeligvis tabt rejseskildring".⁶ I Eiler H. Schiøtz norska resebibliografi 1970 finns emellertid en hänvisning till en artikel av Martin Wagner i *Preussische Jahrbücher* 1893 med ett referat av den nordiska resan.⁷ I den 1971 utgivna andra upplagan av *Elizabethan Players in Sweden 1591—92*, återger Erik Wikland ett par porträtt och tre dräktbilder ur handskriften, som varit honom tillgänglig genom mikrofilm av originalet i *Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, Erfurt*.⁸ En edition jämte en allmän introduktion om författaren förberedes nu av H. Ilsøe, som emellertid meddelat mig att han ej avser att ur saklig synpunkt kommentera texten och illustrationerna.

Wagners referat och de av Wikland publicerade bilderna visar att von Mörssbergs reseskildring är av stort intresse inte minst

i etnologiskt hänseende.⁹ Den erbjuder dock speciella källkritiska problem, som närmarre kommer att beröras i den planerade editionen. Vissa uppgifter i texten tyder på att beskrivningen i sin nuvarande form tillkommit först efter resans fullbordan. Illustrationer som hämtats från ett tryckt arbete gör det möjligt att sätta terminus post quem till 1598, medan terminus ante quem är 20 februari 1605 då von Mörssberg avled.¹⁰ Rikedommen av detaljupplysningar om sevärigheter och personer som han mött tyder dock på att han byggt beskrivningen på anteckningar under resan. Jag skall här nöja mig med att som ett smakprov återge och kommentera en bild och en beskrivning av ett bondbröllop som von Mörssberg deltog i i nordvästra Skåne.

Von Mörssberg var en medelålders man då han företog sin resa.¹¹ Efter att tillsammans med Christian IV ha besökt Tycho Brahe på Ven den 3 juli 1592¹² tog han sig över sundet från Helsingör till Helsingborg. Här hade Jacob Krabbe till Vegeholm, som han tidigare råkat på sin resa, sänt häst och kusk till mötes. Krabbe mottog sin gäst med stor vänlighet och visade honom sina herresäten och deras sevärigheter.

⁹ M. Wagner, *Ein deutscher Malteserritter des sechzehnten Jahrhunderts* (*Preussische Jahrbücher* 73, 1893) s. 484—517. Major Erik Wikland, Kivik, har underlättat mitt arbete genom att ställa sina fotokopior av handskriften till mitt förfogande.

¹⁰ N.-A. Bringéus, "Naer het leven"? Etnologiskt bildmaterial i källkritisk belysning (Rig 1972). Uppgiften om von Mörssbergs död har lämnats av H. Ilsøe.

¹¹ Modern, av den förmögna släkten Fugger, född 1519, avled 1550, vilket ger terminus ante quem för von Mörssbergs födelse. *Oberrheinische Stammtafeln ... herausgegeben von W. Merz* (Arau 1912), Stammtafel 40. Jfr även F. Freytag *von Loringhoven, Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten* bd 4 (Marburg 1961) Tafel 124.

¹² Besöket kan dateras med hjälp av Tycho Brahes meteorologiske dagbog (*Khvn* 1876) s. 198.

³ Upplagorna förtecknade i *Bibliotheca Danica* 2 (*Khvn* 1962) sp. 597 f.

⁴ Så av Strobel i *Vaterländische Geschichte des Elsasses* 4 s. 255 och efter honom R. Röhricht i *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande* (Innsbruck 1900) s. 284.

⁵ S. Bring, *Itineraria Svecana* (1954) s. 10.

⁶ H. Ilsøe, *Utlendingers rejser i Danmark* indtil år 1700 (*Khvn* 1963) s. 23.

⁷ E. H. Schiøtz, *Utlendingers reiser i Norge* (Oslo 1970) s. 319 f.

⁸ E. Wikland, *Elizabethan Players in Sweden 1591—92* (2 uppl. 1971) plate 1 b, 2 b, 8, 9.

ter. Tredje dagen gick färden till Skillinge vid Munka-Ljungby, där Krabbe var länsman. Följande dag, en söndag — uppenbarligen 9 juli¹³ — var Jacob Krabbe bjuden på bryllup hos en av sina underlydande bönder, till vilket han medtog sin gäst. Bryllupet hölls ”i en stor dansk by”. Vilken framgång ej, men då det ägde rum under uppehållet i Skillinge torde det ha varit alldeles i grannskapet. Därifrån för Mörssberg vidare norrut över Rössjöholm.

Den tyske resenären deltog såväl i vigselceremonin i kyrkan — troligen Munka-Ljungby — som i den följande bryllupsmåltiden och han skriver att såväl ceremonierna och sederna som klädedräkten var ”seltzam zue sehen”. Särskilt uppehåller han sig vid brudens klädsel och hans beskrivning härav kompletteras på ett särskilt blad av den här som försättsplansch återgivna akvarellen, fig. 1.

Nu inställer sig genast frågan om bildens källvärde. Frågan är desto viktigare som jag kunnat påvisa att von Mörssberg under sin fortsatta resa infogar ett par teckningar i sin text, vilka ej är utförda i fältet utan vid resebeskrivningens redigering tidigast sex år efter resans fullbordan. Jag har i föregående årgång av *Rig* påvisat att des-

sa bilder är baserade på illustrationer som ingår i en tysk upplaga av en holländsk resebeskrivning, tryckt i Nürnberg 1598.¹⁴ Detta behöver emellertid inte betyda, att även det övriga bildmaterialet saknar källvärde. Enligt min mening är bilden av den skånska bruden autentisk. Denna uppfattning grundar jag dels på ett jämförande studium av olika dräkt detaljer, dels på den tydliga korrespondensen mellan bild och beskrivning. Von Mörssberg hänvisar i texten direkt till bilden. Möjligen har det funnits ytterligare några skisser, som ej blivit renritade. Detta skulle i så fall förklara varför bilden är placerad i ett hörn och blott upptar en fjärdedel av sidytan. Vem som utfört teckningen förblir emellertid obekant. Av formuleringar i texten att döma har von Mörssberg ej själv utfört sina avbildningar. Vi får gå ända till 1674 innan vi på nytt får en avbildning av en svensk brud, också då i en resebeskrivning, av italienaren Lorenzo Magiotti.¹⁵

Jag återger här dels originaltexten, dels översättning av det avsnitt ur von Mörssbergs resedagbok som behandlar bondbryllupet i Skåne. Bådadera har utförts av bibliotekarien, fil.lic. Sven Sjöberg, Lund. Innehållet kommer därefter att kommenteras.

Vff einer wunderbarlichen bauren hochzeit In Dennemarck gegen Nortwegen zue, dahin ich geladen wart vnd kam.

Vff eynen Sontag ward Jacob Krabbe von eynem seyner Richen Bauren geladen vff ein Hochzeit vff ein gross dennemarkisch dorff Ime zuestendig, dahin er mich dan auch mit namb, erstlich zum Kirchgang, volgentz zue der mittag Maltzeit. Da waren seltzam zue sehen die ceremonien vnd gebrauch wie kleidunge, dan die hochzeiterin

¹³ Jacob Krabbe till Vegeholm och Skillinge (1550—1597) var länsman på Munka-Ljungby 1581—1597.

Ett märkligt bondbryllup i Danmark på vägen mot Norge, till vilket jag blev bjuden och kom.

En söndag blev Jacob Krabbe av en av sina rika bönder bjuden till bryllup i en stor honom underlydande dansk by, dit han då också tog mig med, först till kyrkan, därefter till bryllupsmiddagen. Märkliga att skåda var därvid såväl ceremonier och bruk som klädsel, särskilt då bruden iklädd kjortel och tröja i blått, översållad med små delvis förgyllda silverbleck i form av

¹⁴ Bringéus, ”Naer het leven?” s. 126.

¹⁵ Jfr Bring a. a. nr 84.

sonderlich ein Rock vnd Kleidt, blaufarb, vnd vberall mit kleinen silbern auch vergulden blechly von allerhant buechstaben, blumen, rosen, sternnen vnd zaichen vberzogen, wie hievornen abgerissen.* Item ein breite gurtel rott, auch also von allerhant sachen vnd wie schellen forniert auch klinglen vmblegt, den Kopf wunderbarlich zuegericht, In somma es glitzet gar fast.

In einem nidern langen hauss, von holtz gebaut, do die fenster oben Im dach, stuenden 3 langer disch, vberlegt mit proviant, vf ein ander geb. t vnd zusammen gelegt, von brott oder langen kuechen, darzwischen von gedortten brot, wiersten, schunken, gedigenen gensen, huner caponen, allerhant gereucht fleisch, vnd auch wilpret vnd fisch, aber nichtz kocht sonder wie man es auss dem rauch oder kemmich herab nimpt vf ein halb elen hoch vf einander gelegt vnd gleichwol ein provision Vo/r/handen, das ein fendly knecht ein dag oder zwen genuesamb hetten gehabt, do kam nichtz warmbs vf den disch, biss schier zuemlesten kam haber kerne auch von korn vnd reiss, aber alles vf ein weiss kocht, in lautter butter, wie in erden schisslen wart eim Jeden gast ein schissel voll mit 4 oder 5 finger hoch mit butter vberschwembt. Das fleisch werck wie auch fisch werck von Laxen, hechten, braxmen vnd allerhant sortten, gleich wie das fleisch gedort, ass man also: schneyd Im ein Jeder ein stück ronder wa Ime gefellig, bestreichs mit butter vnd zecht /ass/ dahin; die gewonheit vnd hunger war an diesem ort ein guetter koch.

Dise provision lag vf ein ander ein halb elen hoch durch den disch auss, das komerlich 4 oder 5 finger platz mer vf beden seiten whar vf dem disch.

Was das gedrenck, war guet starck bier, so man dranck nit auss glesern, sonder auss schisslen, nepfen, döpfen, kantten, krügen, heffen, kublen vnd allerhant geschir aber die gemalten schisslen war der grossst bracht vnd gross gemalt leffell mit langen stilen.

Das hauss oder Zimmer, dan doselbsten Jedes hauss ein sonder zimer ist, whar zimlich hell wiewol es keine fenster vf der seitten sonder

* Notta: Iedes dorf oder gemein haben ein solch kleid für yere hochtzeiterin

allehanda bokstäver, blommor, rosor, stjärnor och symboler enligt föregående teckning.* Hon bar vidare ett brett bälte i rött, likaledes försett med allehanda ting såsom bjällror, även klockor påsydda runtom. Huvudet var sällsamt utstyrt, ja det riktigt glänste.

I en låg huslänga byggd i trä, där fönstren var placerade upptill i taket, stod tre långbord fulldukade med matvaror, som staplats på eller lagts bredvid varandra: bröd eller långa kakor, däremellan torkat bröd, korvar, skinkor, gödda gäss, höns, kapuner, allehanda rökt kött, även vilt och fisk men ingenting kokt utan så som man tar ner det ur rökfånget eller skorstenen, travat på vartannat en halv aln högt, och fastän här fanns så mycket proviant att ett kompani soldater haft nog att göra en dag eller två, så kom det ingen varm mat på bordet förrän till allra sist. Då serverades havregryn, även korn och ris, men allt kokt på enahanda sätt, i rent smör, till varje gäst en lerskål full med 4 eller 5 fingrar smält smör ovanpå. Både köttet och fisken bestående av lax, gädda, braxen och allehanda sorter, även detta liksom köttet torkat, åt man på följande sätt: var och en skar åt sig ett stycke av sådant som han tyckte om, strök smör på det och lät sig väl smaka. På det här stället var vanan och hungern den bästa kryddan [kocken].

Dessa matvaror låg travade på varandra en halv aln högt över hela bordet, så att det knappt var 4 eller 5 fingrar plats mer på båda sidorna av bordet.

Vad dryckerna beträffar, så var det gott starkt öl, som dracks ej ur glas utan ur skålar, bägare, krukor, kannor, krus, lerkärl, pytsar och allehanda kärl, men de målade skålarna utgjorde den största praktiken liksom stora målade skedar med långt skaft.

Huset eller rummet, ty härstädes är varje hus ett särskilt rum, var ganska ljusst, fastän det inte hade några fönster på sidan utan några få upptill

* Nota (bene): Varje by eller församling har en sådan bruddräkt

oben im dach, ettlich wenig, do dorzue Irs Iunckern wappen Instuent, vnd ein Zimmer selten vber 2 fenster, vnd aber den gantzen dag die son, die dorüber vnd dorin scheint vnd dergleichen heusser In Nortwegen vnd Schweden gemeinlich seint.

Grosse Ehr nach yerem brauch geschach vns von diesen leutten aber mit hungrigen bauch wie auch durstig zogen wier vf den abent dar von, vf seiner heusser eins gegen Nortwegen zue Russholm genant 2 meil alda wier vnss erquickten wider mit vnser gewonlichen proviant, vnd allein mier zue gefallen die seltzamen breuch diser lantz artt sehen wollen lassen. Dan diser Erlich von Adel mier vil freintschaft vnd Er andhatt.

i taket, i vilka dessutom deras junkers [adels]vapen satt, och ett rum sällan hade mer än 2 fönster, men hade å andra sidan sol hela dagen, som sken över och in genom dem; dylika hus är vanliga i Norge och Sverige. Stor ära efter deras bruk vederfors oss genom dessa människor, men med hungrig mage liksom även törstiga begav vi oss om aftonen därifrån till ett av hans [Krabbes] hus åt Norge till, kallat Rydsholm, 2 mil, där vi vederkvickte oss med vår vanliga proviant. Det var endast för att göra mig en tjänst som han hade velat låta mig få se denna landsändas märkliga seder och bruk, ty denne adlige hedersman bevisade mig mycken vänskap och ära.

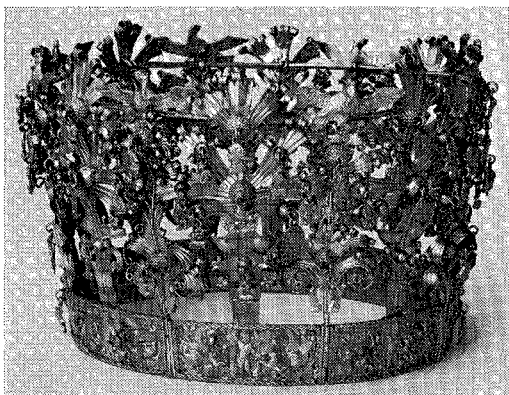
Von Mörssberg framhåller uttryckligen att det var ett bondbröllop han deltog i. Den bredbenta ställningen, den liksom på begäran utsträckta handen och det godmodiga, rosenkindade ansiktet visar tydligt att det är en bondflicka som är avbildad, fig. 1. Någon porträttlikhet har dock tecknaren knappast åsyftat. Ansiktsuttrycket tycker

man sig rentav känna igen på en senare teckning av en borgerlig dam i Sverige, fig. 2. Tecknarens främsta syfte har varit att återge dräktskicket. Dräktbilderna är nämligen talrika i von Mörssbergs resebeskrivning.

För sista gången i sitt liv bär den unga flickan sitt midjelånga hår bart och utsla-

2. Svenskt borgerskap. Akvarell i Augustin von Mörssbergs resebeskrivning i Wissenschaftliche Allgemeinbibliothek, Erfurt.

3. Brudkrona från Skepparslövs kyrka, utförd av Hans Klaussön i Vä 1597, nu i Kristianstads museum. Foto: Nordiska museet.

get. Det var den ogifta, ärbara kvinnans kännetecken. Det kvarlevde i brudskruden på enstaka håll även i borgerliga kretsar ännu omkring sekelskiftet 1600. I Skåne är det endast från de nordöstra häraderna vi hittills haft uppgifter härom.¹⁶ Akvarellen visar att bruket även funnits i nordvästra delen av landskapet.

På huvudet bär bruden en glittrande krona. Detta är anmärkningsvärt. På en herredag i Köpenhamn sex år tidigare — 1586 — hade det föreskrivits att t. o. m. adliga brudar blott fick bära krans och alltså inte krona, ett förbud som dock inte kunde upprätthållas.¹⁷ I Danmark är bevarade brudkronor mycket ovanliga¹⁸ och den äldsta är skånsk, fig. 3. Den tillhör Skepparslövs kyrka och är tillverkad av en guldsmed i den dåvarande staden Vä, Hans Klaussön år 1597.¹⁹ Det var också en guldsmed från

¹⁶ S. Svensson, *Skånes folkdräkter* (1935) s. 139.

¹⁷ T. Troels-Lund, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede* 5 (6 udg. 1969) s. 465 f.

¹⁸ E. Andersen, *Danske bønders klædedragt* (Khvn 1960) s. 84 ff.

¹⁹ O. Källström, *Guldsmeder i Vä* (Silverutställningen i Kristianstad 1942. Katalog, 1942) s. 12 f. Se även T. Andersson, *Silver från Vä och Kristianstad* (Fataburen 1944) bild 7.

Vä som år 1600 utförde en brudkrona till Ö. Broby kyrka i Ö. Göinge, vilken vägde 114 lod.²⁰ Vi vet även att Stoby kyrka i V. Göinge förärdades en förgylld brudkrona i början av 1600-talet.²¹ Akvarellen fig. 1 visar nu att brudkronor vid 1500-talets slut funnits även i nordvästra Skåne. Kronan har liksom på övriga håll sannolikt tillhört kyrkan. En möjlighet är naturligtvis även att den utlånats av familjen Krabbe.

Bilden tillåter ej någon detaljgranskning av brudkronan, men den förefaller ha varit av samma typ som den något yngre Skepparslövs-kronan, ehuru något lägre. Skepparslövs-kronan har en diameter på omkring 19 cm och har suttit runt om huvudet. Så är även fallet med den här avbildade kronan. Om den haft en hel kronring eller en ledad som Skepparslövs-kronan — varigenom den passade för olika huvudformer — låter sig däremot knappast avgöras.

Näst kronan utgör bältet den främsta prydnaden. Enligt beskrivningen och bilden

²⁰ Troels-Lund 5 s. 456 efter *Kirkehistoriske Samlinger* 3 Række VI s. 185.

²¹ T. Karlsson, *Bidrag till det äldsta kristianstadssilvret* (Västra Göinge hembygdsförenings skriftserie 9, 1971) s. 38 not 44. Förteckningen över de skånska kyrkornas inventarier 1667 (Skånska Kommissionen, vol. Q, Riksarkivet) upptar förgyllda brudkronor av silver endast i Skepparslöv, Köpinge, Everöd (Gärds hd), Ö. Broby, Vinslöv (Ö. Göinge hd) och Nosaby (Villands hd). I inventarieförteckningarna 1828—30 (i Antikvarisk-topografiska arkivet) redovisas brudkrona endast från Hjäsås kyrka i Ö. Göinge. I enstaka fall kan dock brudkronor ha funnits i Skåne i privat ägo. Sålunda upptar en bouppteckning 1724 efter kyrkoherden Daniel Hiersovius i Finja, V. Göinge en förgylld brudkrona om 103 3/4 lod med foder av koppar, värderad till 155 daler och 20 öre silvermynt jämte förgyllt "huvudsilver" till kronan, vilket inköpts för 18 daler silvermynt. Även senare uppgifter om skånska brudkronor avser nordöstra delen av landskapet. S. Svensson a.a. s. 161. I Hjärnarp i nordvästra Skåne brukades dock brudkrona i slutet av 1600-talet. G. Arvaston, Hjärnarps prästgård (Bjärebygden 1971) s. 39.

är det rött, troligen av sammet eller ylletyg och av bilden att döma omkring en decimeter brett. I ena änden har det ett silverspänne med en torn, i den nedhängande delen ett ändbeslag. Akvarellen visar att det har skoning utefter båda kanterna och är prytt med en rad silverbeslag. Liksom under medeltiden har det silverbeslagna bältet främst en prydnadsfunktion. Av särskilt intresse är att man tydligt kan se hur det är anbragt. Den fritt nedhängande bältesändan är som Phebe Fjellström påpekat ett medeltida bältesmod, iakttagbart i den kyrkliga konsten i Norden liksom i Västeuropa.²² Ännu vid 1800-talets mitt avbildades ett lapskt brudpar med rikt silverbeslagna, breda bälten anbragta på liknande sätt, fig. 4.²³

Silverbältena har vid slutet av medeltiden men delvis även under 1500-talet ingått i den borgerliga dräkten men har samtidigt också kunnat förvärfvas av rikare bönder.²⁴ De kunde antingen vara utförda helt i silver, varpå ett exempel finns från norra Skåne²⁵ eller — vilket torde ha varit vanligare bland allmogen — av tyg med påsydda silverbeslag. I Skåne har de kunnat beläggas över större delen av landskapet genom bouppteckningar under 1700-talet utom i nordvästra delen. Sigfrid Svensson framhåller, att ”när de i Skåne under 1700-talet saknas från nordvästra delen, beror detta på att de då redan försvunnit häri-

4. Ett lapskt brudpar med silverbeslagna bälten. Teckningen, som ingår i Kalendern Svea 1851, anses utförd av J. F. Höckert.

från”.²⁶ Denna slutsats bekräftas genom von Mörsbergs bild och beskrivning.

Ännu i början av 1800-talet tillverkades dylika ålderdomliga bälten av skånska silversmeder till avsalu till allmogen. Liksom andra dräkttillbehör barockiserades emellertid även bältena och den nedhängande fliken förvandlades till en ”sko”, översållad med silverbucklor.²⁷ Akvarellen av den skånska bruden visar brudbältet i ett tidigare skede då det har väl så stora likheter med de äldre lapska bältena.

Av största intresse är von Mörsbergs uppgift att bältet var ”försedd med allehan-

²² Ph. Fjellström, *Lapskt silver* (1962) s. 112 f. samt fig. 80, 82.

²³ Fjellström a. a. s. 120.

²⁴ Svensson a. a. s. 257. Silverbältesbeslag från 1500-talet har påträffats i senare fynd, bl. a. i Malmö. Jfr Th. Andersson, *Katalog över utställningen Skånskt silver från dansk tid* (u. å.) s. 15.

²⁵ S. T. Kjellberg, *Skånskt brudbälte* (Kulturen 1944) s. 8 f. Dylika bälten av silverbeslag som länkats ihop utan något underlag av tyg eller läder har tidigare — ehuru sparsamt — förekommit även bland lapparna. Fjellström a. a. s. 125 f.

²⁶ Svensson a. a. s. 257.

²⁷ Svensson a. a. s. 256 samt fig. 236—237. Dens., *Sydsvenska silversmycken* (Kulturen 1952) s. 43 f.

da ting såsom bjällror, även klockor, påsydda runtom". Bältet har en utsmyckning som liknar små klockor, men tänkbart är att författaren avser riktiga små klockor eller bjällror, vilka i så fall utelämnats på bilden. Samtida frisiska dräktbilder visar att högtidsdräkten kunde vara utstyrd både med små klockor som hängde ner från bältet och med små bjällror.²⁸ Enligt Sigfrid Svensson är de kulformiga hängknappar som kunnat påvisas i det folkliga dräktskicket i Skåne en utveckling av de bjällror som i riklig mängd förekom i den förnäma dräkten under senmedeltiden.²⁹ Von Mörssbergs beskrivning visar att bjällror vid 1500-talets slut ännu inte utvecklats till stumma hängknappar.

Det mest iögonfallande på bilden är likväl den blå bruddräkten med de otaliga besättningarna av "små delvis förgyllda silverbleck i form av allehanda bokstäver, blommor, rosor, stjärnor och symboler" som är monterade i rad efter rad från halsen till kjolfälten. Det är ett värtaligt vittnesbörd om välmågan i Skåne på 1500-talet. Som Sigfrid Svensson visat utgjorde dräktsilvret en av de förnämsta kapitalplaceringarna under de goda tider skånebönderna upplevde under detta århundrade. Smyckeformerna kom också under senare, sämre tider att bevaras genom "kulturfixering", men bilden visar oss silverprakten i sin fulla glans före 1600-talets nedgångsperiod.

Var en sådan brudskrud verkligen en bondes privategendom? I en anmärkning

²⁸ H. Stierling, *Der Silberschmuck der Nordseeküste* (Neumünster in Holstein 1935) bild 1 a, 4, 8, 12, 19. 1500-talets frisiska dräktskick belyses bl. a. i illustrationer av U. Manninga, C. Kempius och U. Emmius. Jfr F. Hottenroth, *Deutsche Volkstrachten vom XVI. Jahrhundert an bis um die Mitte des XIX. Jahrhunderts* [2] (Frankfurt am Main 1900) s. 126 ff.

²⁹ Svensson, *Skånska silversmycken* s. 77, bild 40. Jfr häremot Fjellström a. a. s. 48 ff.

i marginalen tillfogar von Mörssberg: "Varje by eller församling har en sådan bruddräkt". Detta kan möjligen betyda att kyrkan eller socknen med eller utan vederlag tillhandahöll även själva bruddräkten. I och för sig är detta ej märkligare än att kyrkorna i Norrland på 1700-talet hyrde ut kapp och krage till brudgummarna eller att gotlandskyrkorna skaffade sig inkomster genom att hyra ut brudsadel.³⁰ Tänkbart är även att brudkläderskan, som på landet ofta var prästfrun, tillhandahöll stassen. En rad danska förordningar vittnar indirekt om att det långt ifrån var ovanligt att låna bruddräkt under 1500-talet.³¹

Bilden kan ge ett intryck av en modern klänning, sydd i ett stycke uppifrån och ner. Så torde dock ej vara fallet. Kjolen är uppenbarligen i höjd med bältet fastsydd i ett livstycke som håller upp densamma och utanpå livstycket bär bruden en tröja. Framtill sluter denna tätt ihop och motsvarar närmast den typ som kvarlevat i östra Skåne.³² Tröjan saknar den öppning som var vanlig i andra delar av landskapet och som lämnade plats för bröstduken.³³ Detta modeplagg från renässansen var till för att exponeras varför det ej är troligt att bruden bar bröstduk vid sitt bröllop 1592. Någon sådan är ej heller känd från nordvästra Skåne i det senare bouppteckningsmaterialet.³⁴

Även pipkragen vittnar om dräktens modeprägel. Den är ett lån från den spanska

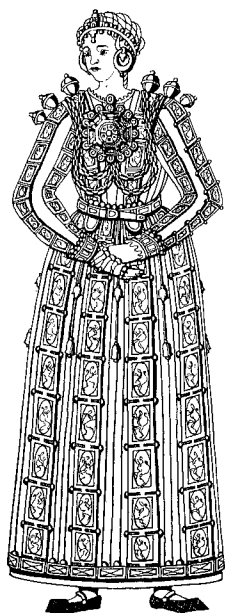
³⁰ N.-A. Bringéus, *Prästskapen som brudgummsplagg hos norrländsk allmoge. Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson, 1966. Om brudsadlar på Gotland 1594 se Gotlands södra fjärdings inventariebok, D II:3, Visby domkaptels arkiv, Visby landsarkiv.*

³¹ Troels-Lund 5 s. 421 ff.

³² Svensson, *Skånes folkdräkter* s. 9 ff., 69 ff.

³³ Svensson, *Skånes folkdräkter* s. 257 ff.

³⁴ Svensson, *Skånes folkdräkter* s. 258.

5. Föرنäm ostfrisisk dam med silverbeslagen dräkt. Avbildning i Unico Monningas dräktbok från 1500-talets slut. Efter H. Stierling.

dräkten, som snabbt spred sig bland de högre stånden under 1500-talets senare hälft. Liknande pipkragar skulle von Mörssberg senare på sin resa avbilda i borgerliga kretsar i Sverige, fig. 2.³⁵ Kragarna hade ännu ej fått det stora omfång som senare blev fallet.³⁶

Ett viktigt dräkttillbehör var handklädet eller näsduken, som ursprungligen tjänade praktiska syften — det kunde t. ex. nyttjas som huvudduk under färden till kyrkan — men som här har en prydnadsfunktion.³⁷ Mot 1400-talets slut blev det på modet att hålla en broderad näsduk i handen och under 1500- och 1600-talen kom näsduken att få rangen av ett ceremoniplagg och ett dyr-

³⁵ Wikland a. a. plate 8. Jfr även E. Andersen a. a. s. 150.

³⁶ Troels-Lund 2 s. 288 ff.

³⁷ Svensson, Skånes folkdräkter s. 262 f. Jfr även Troels-Lund 2 s. 464.

bart dräktattribut.³⁸ Bilden visar att den har broderier utefter kanterna. Det är däremot svårare att avgöra om den även har hörntofsar. Kanske är den en fästmögåva.

Medan silversmyckena senare koncentrerades till bröstpartiet och ibland applicerats på ett särskilt bröststycke, som kvarlevat i lappdräkten, möter vi dem här utströdda över hela dräkten. Man får nästan ett intryck av "horror vacui". Detta är knappast något ståndsmässigt sätt att pryda dräkten, utan snarare en folklig exponeringslusta, som måste ha tillhört det som även von Mörssberg fann sällsamt. Silverrikedomen är dock ej unik. En krönikör från 1500-talet omtalar, att dräkterna i Ostfrisland hade så mycket silver att de kunde stå för sig själva. De var rikt beklädda med påsydda silverplattor, fig. 5.³⁹ Den påverkan på skånskt dräktsilver som Svensson räknat med från Nordvästtyskland under 1500-talet ger den här avbildade bruddräkten det *samtida* beviset för. Ännu vid mitten av 1700-talet kunde en öländsk brud bära ett otal spegelstycken fästa både på "smeccken", armarna och neråt kjolen⁴⁰, vilket uppenbarligen måste ses i sammanhang med det sätt att smycka brudklänningen som akvarellen återger.

Bilder från 1500-talets slut och 1600-talets början visar att de silverprydnader som smyckade kvinnodräkten vid Nordsjökusten var länkade i varandra och satt som långa

³⁸ G. Ingstad Traetteberg, Handkledet og den seremonielle tildekning av hendene (Oslo 1944) s. 39 ff.; M. Lindström, Näsduk (Kulturen 1959). Om brudnäsduken och därmed förknippade bruk se M. Hain, Das Taschentuch in Tracht und Brauch (Volkskunde. Fakten und Analysen. Festgabe für Leopold Schmidt, Wien 1972).

³⁹ R. Berge, Norskt bondesylv (Risør 1925) sp. 199 f. Jfr även S. Svensson, Skånskt dräktsilver (Rig 1947) s. 9.

⁴⁰ Troels-Lund 5 s. 429.

bårder över dräkten.⁴¹ På den skånska bruddräkten är silverornamenten ej hopsatta men väl ordnade i rader. Besättningarna hade, som även von Mörssberg omtalar i sin beskrivning, form av olika bokstäver, blommor, rosor, stjärnor. Det mest egenartade intrycket gör bokstäverna. De är genomgående antikvamajuskler, representerande flera av alfabetets bokstäver: A, B, D, E, G, H, L, S, T, Y. Vissa bokstäver är självständiga, andra är innefattade i cirklar och de sitter i olika rader, dock aldrig så att de bildar något monogram eller någon inskription.⁴² Om man bortser från Kristusmonogram⁴³ finns veterligen inte dylikt dräktsilver bevarat i Danmark och Sverige. Gunnel Hazelius-Berg påpekar emellertid att tullistor från 1556—1560 upptar import till Sverige av fem olika slags bälten: bokstavsbälten, spongebälten, stämplade bälten, ringebälten och barnebälten. De två förstnämnda typerna hade beslag i form av bokstäver respektive fyrkantiga plattor med driven ornering.⁴⁴ Hon har även fäst uppmärksamheten på de silverbokstäver som finns på ett jakthorn från 1500-talet i Livrustkammaren, fig. 6. Det är just sådana bokstavsbesättningar som pryder brudklänningen på fig. 1. Ett bokstavsbälte omtalas ännu i en norsk bouppteckning 1736. Berge, som framdragit detta belägg, uppger att utklippta bokstäver tidigast nyttjades som ett "dingel" fasthängt i bälteslåsen, bältespannet eller stundom i bältesändan. Samme författare avbildar ett

6. Bokstavssilver som beslag på ett jakthornsbälte som tillhört Karl IX. Livrustkammaren. Foto: Nordiska museet.

par silversmycken med antikvamajuskler.⁴⁵ På liknande sätt som silverbokstäverna utnyttjades som bältesbeslag eller dingel har de alltså kunnat appliceras på själva bruddräkten.

I enstaka skånska bouppteckningar upptages ännu vid 1700-talets slut och 1800-talets början "kjortelsilver". Det fåtaliga ortsbestämda kjortelsilver som är känt, härrör från nordöstra Skåne och de flesta stämplarna anger Kristianstad som tillverkningsort. Materialet visar en utveckling från de äldre gjutna och ostämplade förebilderna av senmedeltida karaktär till pressade sil-

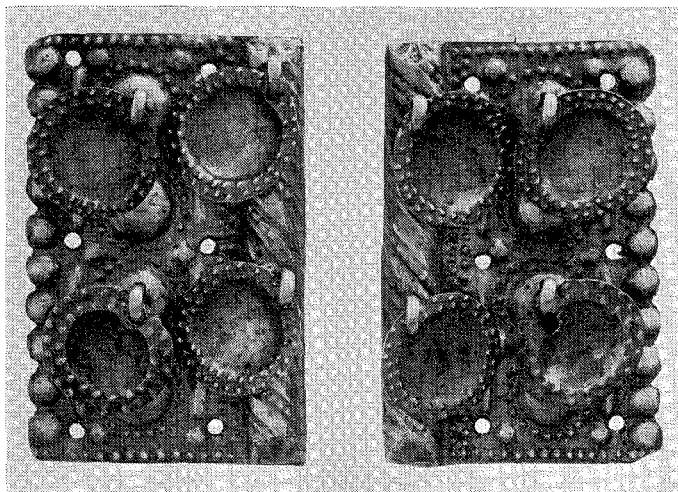
⁴¹ Stierling a. a. s. 13, 15 f.

⁴² Om dylika monogram se B. Åstrand, *Heliga bokstäver i silver*. Kulturen 1961.

⁴³ Se t. ex. Troels-Lund 2 s. 433.

⁴⁴ G. Hazelius-Berg, *Dräktsmycken* (Smycken i svensk ägo, 1952) s. 115 f. Källa: H. Forssell, *Sveriges inre historia* 2 (1875) s. 20.

⁴⁵ R. Berge a. a. sp. 482 ff. Jfr pl. XVII: 32. Berge nämner även bokstäver som dingel på svenska bälten, sp. 490.

7. "Kjortelsilver", förgyllt, från Göingebygden, Skåne. Tillhör ett sätt på fyra par. Av H. P. Vogt, Kristianstad (1753—1804). Nordiska museet 36, 872.

verplåtar, fig. 7.⁴⁶ I Norge kunde bruddräkten vara prydd med ärmsilver. Sådant silver, vilket är känt från Västlandet är dock numera mycket sällsynt.⁴⁷ Vissa av de ringformiga dräktbesättningarna påminner om maljor, vilka här nyttjats enbart i prydnadsyfte.⁴⁸ Flera lapska maljor består av ett bokstavstecken och en ring som kombinerats som på den skånska bruddräkten.⁴⁹ Skillnaden är dock att de lapska silversmyckena bevarat den gotiska minuskelformen och därigenom typologiskt sett är äldre än prydnaderna på bruddräkten fig. 1.

Anmärkningsvärt är att bruden saknar hängsmycken. Om hon burit sådana hade de säkert avbildats. Frågan inställer sig om sådana ännu vid 1500-talets slut var förbehållna det borgerliga skiktet där de bl. a. kan studeras på porträtten och om de först senare blivit vanliga bland allmogen. Det

kan erinras om att hängsmycken aldrig synes ha blivit allmänna bland lapparna.⁵⁰ Det är givetvis farligt att draga slutsatser ex silentio. Vi får därför nöja oss med påpekandet att skånebruden saknar sådana och låta detta bliva ett observandum för framtida forskning.

Från bruden vänder von Mörssberg uppmärksamheten mot bröllopgården och bröllopsmaten. Han iakttar att varje hus utgör ett särskilt rum, eller snarare att varje rum är ett särskilt hus. Därigenom skilde det sig från det för honom bekanta tyska enhetshuset, såväl det nedersachsiska med stall och bostad i olika delar som det sydtyska två- eller flervåningshuset med stall i undervåningen och bostad i den övre. Stugan saknade innerloft och var alltså en ryggåsstuga med takfönster. Även om fönstret var litet gör dock von Mörssberg sam-

⁴⁶ S. Svensson, *Gammalt dräktsilver* (1964) s. 40 f (genom felskrivning "nordvästra" i samme förf., *Sydsvenska silversmycken* s. 64).

⁴⁷ Berge a. a. sp. 422 f. Se särskilt pl. XIX: 12.

⁴⁸ Jfr S. Svensson, *Sydsvenska silversmycken* s. 62, bild 24.

⁴⁹ Fjellström a. a. s. 52, del 2 pl. 4.

⁵⁰ Fjellström a. a. s. 142 ff. Fjellströms förmodan att den lapska kvinnan tidigare i större utsträckning burit hängsmycken får knappast stöd genom förteckningen över Inga Oriwans smyckebestånd år 1600, då hon uppenbarligen tillhörde ett annat socialskikt.

ma reflektion som den som i våra dagar stiger in i en ryggåsstuga med takfönster. Rummet är förvånansvärt ljust genom belysningen ovanifrån. När von Mörssberg redigerar sina anteckningar hade han funnit att dylika hus var vanliga i Sverige. I sin norrländska resa infogar han även en bild av en gård med tre knuttimrade längor vilka samtliga (!) har takfönster på det torvklädda taket.⁵¹ I våra dagar är skånska ryggåsstugor med takfönster blott bevarade i ett par socknar i Bjäre härad. De ersattes under 1700-talet av s. k. halvhögstugor med tredings- eller fjärdingstak, som gav ökad värmeisolering och som framtvingade väggfönster som ersättning för takfönstret. I en stuga strax intill den plats där 1500-talsbröllopet stod, finns alltså spår av en ursprunglig ryggås, som visar att byggnaden en gång haft takfönster.⁵²

Inne i stugan stod maten uppdukad på tre långbord. Ett bord "så långt som stugan är bred" hörde till inredningen i de dansk-svenska gränstrakterna vid denna tid,⁵³ men de tre "langer disch" som von Mörssberg såg var väl snarare lösa bordskivor som vilade på bockar. Sådana skivor var praktiska då man hade mycket främmande.

Av maten nämner von Mörssberg främst "bröd eller långa kakor, däremellan torkat bröd". Brödet omtalas med rätta först ty det intog en framskjuten plats i det skånska kosthålet. Uppenbarligen var det jästa skånska limpör, men vad åsyftas med "gedorrtent brot"? Om von Mörssberg avsett

⁵¹ Se bild i Rig 1972 s. 129. Takfönstret är en byggnadsdetalj som särskilt observeras av de samtida resenärerna i Sverige. Jfr t. ex. S. Kiechels anteckningar (En resa genom Sverige år 1586, 1897) s. 29.

⁵² De nordskånska ryggåsstugorna har behandlats av förf. i ett opublicerat arbete.

⁵³ Jfr Kiechel a. a. s. 29.

den dubbelbakade kavringen som hade en hård skorpa hade han säkert talat om "Schwarzbrod" som ej kan ha varit honom obekant från hemlandet. Snarare åsyftar "gedorrtent brot" det slags hårda bröd som man numera finner först i mellersta Halland och Småland.⁵⁴ Det förefaller ej otänkbart att detta hårdbröd tidigare haft en sydligare utbredning. De jästa mjuka bröden är yngre och sammanhänger med den murade bakugnens införande från kontinenten under senmedeltiden.

Den övriga kosten var genomgående animalisk: "korvar, skinkor, gödda gäss, höns, kapuner, allehanda rökt kött, även vilt och fisk". Sådant mat åts förvisso inte till vardags bland skånska bönder.⁵⁵ Vilt ingick i dessa delar av landet i äldre tid blott i de högre ståndens kostvanor, men bröllopet var ett undantagstillfälle och bland gästerna fanns ju även ståndspersoner som Krabbe och hans följe.

Genom sin rikedom på fisk kontrasterade förtäringen mot tyska måltidsvanor. Den bestod av lax, gädda, braxen med flera sorter. Von Mörssberg tillfogar att fisken liksom köttet var torkad. Torkad fisk spelade på 1500-talet en betydligt större roll än i våra dagar, då den främst förekommer i nord- och sydeuropeiska randområden.⁵⁶ Den samtida tyske resenären Samuel Kiechel omtalar att det i Sverige fanns så myc-

⁵⁴ Jfr A. Campbell, Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogebrod (Svenska landsmål och svenskt folkliv 66—67, 1943—1944) s. 72 ff; Atlas över svensk folkkultur 1. Materiell och social kultur (1957) s. 30.

⁵⁵ Om den stekta gåsen jfr S. Svensson, Mårtens gås (Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor utgiven av N.-A. Bringéus, 1970) s. 108.

⁵⁶ Jfr utbredningskarta i E. und H. Schmitthenner, Speise und Trank in Europa (Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Instituts für Länderkunde. Neue Folge 17/18, 1960) s. 138.

ket gäddor "att de torkade i stor mängd föras till andra trakter".⁵⁷

En viktig upplysning lämnar von Mörssberg då han säger att köttet, fågeln och fisken inte var kokt "utan såsom man tar ner det ur rökfånget eller skorstenen". Rökt kött, fläsk, korv, fisk liksom rökta gåsbröst och gåshalvor var utmärkande för det skånska kosthålllet.⁵⁸ Kött och fisk åt man på så sätt att man skar sig ett stycke av det man tyckte om och strök smör på.

Måltidens festkaraktär markeras av överflödet på smör. I Skåne nyttjades främst svin- och gåsfett som matfett till vardags,⁵⁹ men till fest frossade man i smör. Det nyttjades även som grötväta. Som avslutning på gillet bestods gröt både av havregryn, kornmjöl och risgryn. Allt var kokt i rent smör och till varje gäst serverades gröten i en lerskål full med 4 eller 5 fingrar smält smör ovanpå. Uppgiften är av största intresse och bestyrker Alfa Olssons uppfattning att "den från nordisk folklig mathållning välkända seden med 'smörhåla', 'smöröga', 'fettöga' i festgröten är att betrakta som en påminnelse om en i äldre tid vanlig fettillsättning".⁶⁰ Risgrynsgröt har i mannaminne varit en typisk bröllopsrätt i Skåne, Danmark och Nordtyskland.⁶¹ Anmärkningsvärt är emellertid att den förekommit vid ett skånskt bondbröllop på 1500-talet.

⁵⁷ Kiechel a. a. s. 16. Se även G. Berg, Rökt skinka, torkade gäddor och surströmming (Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor utgiven av N.-A. Bringéus, 1970) s. 168 ff.

⁵⁸ Jfr N.-A. Bringéus, Mat och måltid i skånska bondehem (Skånes hembygdsförbunds årsbok 1971) s. 28 f.

⁵⁹ Om matfetternas europeiska utbredning se Schmitthenner a. a. s. 142 f.

⁶⁰ A. Olsson, Om allmogens kosthåll (1958) s. 73 f.

⁶¹ Bringéus, Mat och måltid s. 17. Jfr även B. Stig Jørgensens rec. i Ethnologia Scandinavica 1972 s. 170.

Räkenskaper från öresundstullen visar att man redan på 1540-, 1550- och 1560-talet importerade risgryn och priserna visar en fallande skala.⁶²

Det som särskilt väcker den tyske resenärrens förvåning är att all den myckna maten serverades kall utom gröten som avslutade kalaset. Måltidskaraktären skiljer sig klart ifrån vad von Mörssberg var van vid hemifrån liksom från den senare måltidstyp då varma rätter serveras i bestämd ordning. Allt var framdukat i förväg och var och en skar själv upp vad han behagade och strök smör på. Vi möter här i själva verket den äldsta kända uppgiften om "det kolde bord" eller det skånska smörgåsbordet, vilket f. ö. om jultiden alltjämt på gästgivaregårdarna avslutas med varm risgrynsgröt.⁶³

Von Mörssberg imponerades ej blott av rätternas mångfald utan även av deras mängd. De tre långborden var fulldukade med matvaror staplade på varandra en halv aln högt över borden, ja det fanns så mycket mat att ett kompani soldater haft nog

⁶² Troels-Lund 3 s. 59.

⁶³ Gösta Berg anser brännvinsbordet vara en smörgåsbordets föregångare. Men det är viktigt att skilja smörgåsbord i betydelsen entrémåltid — ursprungligen uppdukat på ett särskilt bord — och smörgåsbord som en komplett måltid med framdukad mat på ett stort huvudbord. Berg är dock ej främmande för tanken att smörgåsbordet i sistnämnda utformning "i någon mån kan vara en ättelägg till det bord som dukades fram på bondbröllopen med en mängd rätter serverade på samma gång — en anordning som i sin tur för i tankarna barockens italienska kök, på 1600-talet mönsterbildande även i vårt land." G. Berg, Det svenska smörgåsbordet (Mat och miljö, 1970) s. 197 f. Att man har rätt att räkna med en kontinuitet mellan 1500-talets och våra dagars "kolde bord" visar en uppgift från 1700-talets mitt, som omtalar att prästerna i Ingelstads härad brukade samlas till konvent i Bollerup varvid "den som ordningen tillkom hade kallt kök med sig". Korta underrättelser angående skånska kyrkio- och preste rättigheter utgifne af C. M. Espman (1768) s. 18. För hänvisningen till denna uppgift tackar jag fil. kand. Gösta Arvastson.

8. Holländskt bondbröllop. Målning av Pieter Brueghel d. ä., 1560-talet. Kunsthistorisches Museum, Wien.

att göra en dag eller två. Förklaringen till detta matöverdåd var ej endast att det var ett rikt bondehus, utan uppenbarligen även att gästerna själva medfört förning till bröllopet. Matöverdådet vid bröllopet var en prestigesak, inte blott bland bönderna utan även bland adeln. Samuel Kiechel omtalar från sin svenska resa 1583 att ”då en adelsman håller bröllop, vill han visa sin rikedom genom antalet av sina bönder: alla underhavande måste till en sådan herres fest låta mjölka alla sina kor och på en gång hembära mjölken, varav göres en ost. Häri genom visar han sin prakt och makt.”⁶⁴ Förningsseden fortfor långt fram. Först i början på 1800-talet sökte man genom officiella överenskommelser avlägga den i Skåne, vilket dock ej rönt större framgång.⁶⁵

Dryckesvarorna tillhandahöll värdfolket själv. Vid detta skånska bröllop serverades

⁶⁴ Kiechel a.a. s. 16.

⁶⁵ Sockenstämmor rörande överflöd 1817, Lunds landsarkiv.

gott starkt öl. Brännvinet hade uppenbarligen ännu ej introducerats, eljest hade det säkert nämnts.

Von Mörsberg hade ej öga blott för maten och drycken utan även för hur den förtärdes. Några tallrikar nämns ej, även om det är tänkbart att man lade för sig på långsmala ”träfjelar” av den typ som ännu i mannaminne brukats för sovel i nordöstra Skåne och för salt sill längs de skånska kusttrakterna.⁶⁶ Av intresse är emellertid uppgiften att gröten serverades till varje gäst i en lerskål. Detta för tankarna till P. Brueghel d. ä.:s berömda målning av ett holländskt bondbröllop, där gröten serveras på detta sätt, fig. 8. Även genom dessa individuella skålar framträder bröllopets högtidskaraktär. Till vardags åt man långt fram gröten ur ett gemensamt fat.⁶⁷ Av bordverktyg nämns uttryckligen endast skedarna, men då var och en skar för sig själv tyder detta på att gästerna liksom i senare

⁶⁶ Bringéus, Mat och måltid s. 57 f.

⁶⁷ Bringéus, Mat och måltid s. 69 f.

tid själv medförde kniv eller använde sin slidkniv. Skedarna var säkerligen av trä, även om det redan vid denna tid var vanligt att bönderna använde silverskedar som kapitalplacering och nyttjade sådana vid högtidliga tillfällen.⁶⁸ Det är dock ej säkert att man åt gröten med de "stora målade skedar med långt skaft" som von Mörssberg nämner. Dessa skedar omtalas i samband med de målade skålar vari ölet var upphållt och som utgjorde den största praktiken. Det troligaste är att de långskaftade träskedarna användes för att ösa upp ölet ur dessa bollar liksom de norska ölgässen.⁶⁹ I Skåne är även ölbollarna sedan länge försvunna och vi får gå längre upp i landet eller till Norge för att få en föreställning om dessa dryckeskärl som imponerade mer än något annat på den tyske resenären.⁷⁰

Von Mörssbergs benämningar på de olika dryckeskärlen möjliggör ej att med någon större säkerhet identifiera olika typer. Uppenbarligen har de varit av både trä och lergods. De målade skålarna torde ha funnits i olika storlekar och ha använts både att ösa öl ur och att dricka ur. Inventarier från slott och storgårdar från 1500-talet upptar svarvade stop, skålar och bollar, kannor och bågare. Sådana träkärl tillverkades både i de skånska städerna och av skogsbygdens bönder i stora mängder och levererades såväl trävita som rödmålade.⁷¹ Von Mörssberg framhåller särskilt att man ej drack ur glas. Sådana förekom däremot

⁶⁸ Kiechel a.a s. 22 f.

⁶⁹ En ölösa från 1709 avbildas i *Dagligliv i Danmark 1620—1720* (Khvn 1969) s. 290, en annan från 1771 avbildas i *Arv og eje 1968* s. 117.

⁷⁰ Rörande bollarnas utbredning se *Atlas över svensk folkkultur 1* s. 59.

⁷¹ K. Uldall, *Bordtøj af træ i Danmark omkring 1500-tallet*. Varbergs museums årsbok 1963. Jfr *Troels Lund 3* s. 175, 199. Om olika typer av dryckeskärl jfr S.T. Kjellberg, *Ölets käril* (Kulturen 1964) samt S. Kiechels beskrivning av de sydsvenska dryckeskärlen i a.a. s. 30.

i välbärgade borgarhem, vilket framgår av en samtida målning i S:ta Maria kyrka i Helsingborg.⁷²

För von Mörssberg var deltagandet i det skånska bondbröllopet en stor upplevelse, dock tydligen mera för ögat än för gommen. Att han och hans sällskap begav sig hungriga och törstiga från bröllopsgården där det fanns mat och dryck i all ära betyder väl att den knappast smakade dem. Under denna del av resan liksom senare medförde han egen proviant och härav styrkte han sig efter ankomsten till Rössjöholm.

Även om von Mörssbergs beskrivning är detaljrik skulle vi givetvis velat veta mer av honom. Hur tillgick färden till kyrkan och vigselceremonierna, hur skedde hemfärden, hur dansade och roade man sig? Själv deltog von Mörssberg blott den första dagen men ett bondbröllop varade minst ett par tre dagar vid denna tid. Det är emellertid typiskt att just dräktskicket och maten fångat hans uppmärksamhet. Carl August Ehrensvärd skulle ett par hundra år senare på sin skånska resa konstatera att "skåningen är rödlätt, påklädd och ätande". Mat och kläder är direkta och indirekta avspeglningar av den välmåga som var baserad på ett gott jordbruk och i nordvästra Skåne även en betydande boskapsskötsel. Det är värdefullt att ha fått denna bild av 1500-talets skånska allmoge i högtidsdräkt och vid rågade bord, inte minst därför att vi ofta föreställer oss det skånska välståndet som en relativt sen företeelse. I själva verket blev det snarast så att Skånes införlivande med Sverige 1658 medförde en nedgångsperiod, som först övervanns under förra seklet bl. a. genom impulser från det gamla moderlandet.⁷³

⁷² N.-A. Bringéus, "Naer het leven?" s. 123.

⁷³ Jfr S. Svensson, *Danskt och skånskt*. Rig 1958.

Zusammenfassung

Beobachtungen eines Gastes bei einer schonischen Bauernhochzeit 1592

Für die Kenntnis von älteren kulturellen Verhältnissen bieten Reisetagebücher ein ausserordentlich wertvolles Material, obschon sie uns auch vor besondere Quellenprobleme stellen. Das gilt nicht zuletzt von des Malteserritters Augustin von Mörsberg Beschreibung seiner Reise in den nordischen Ländern 1592. Das Manuskript, das lange als verschollen betrachtet wurde, befindet sich nunmehr in der Wissenschaftlichen Allgemeinbibliothek zu Erfurt, und eine Edition der nordischen Reise wird von H. Ilsoe, Kopenhagen, vorbereitet. Der Reichtum an detaillierten Beschreibungen von Sehenswürdigkeiten und Personen, auf die er stiess, zeigt, dass er seine Schilderung auf Notizen stützt, die er auf seiner Reise gemacht hat; in der jetzt vorliegenden Form aber ist die Arbeit erst nach 1598 entstanden, während der terminus ante quem der 20. Februar 1605, Mörsbergs Todestag, ist.

In dem vorliegenden Aufsatz gibt Verf. einen Abschnitt der Reise nach einer Edition des deutschen Originals nebst einer schwedischen Übersetzung von Bibliotheksrat Sven G. Sjöberg, Lund, wieder. Er enthält Beobachtungen bei einer Bauernhochzeit in Nordwestschonen, an der von Mörsberg teilnahm. An die Beschreibung schliesst sich ein Aquarell an, Abb. 1. Im Unterschied zu anderen Bildern der Reisebeschreibung — siehe das vorausgehende Heft dieser Zeitschrift — ist diese authentisch und lässt sich als Quelle benutzen, die Mörsbergs Beschreibung konkretisiert.

Obschon es sogar adligen Bräuten verboten war, anderes als einen Kranz zu tragen, hat die schonische Braut eine silberne Krone, die an die älteste erhaltene schwedische Brautkrone aus Skepparslöv in Nordostschonen, die 1597 hergestellt wurde, erinnert, Abb. 3. Auch der breite Gürtel ist mit Silber verziert und wird ähnlich getragen wie bei den Lappen um die Mitte des 19. Jahrhunderts, Abb. 4. Auffällig sind die zahllosen Besätze aus kleinen vergoldeten Silberblechen in Form von Blumen, Sternen und Buchstaben. Sie legen bearedtes Zeugnis von der Wohlhabenheit in Schonen im 16. Jahrhundert ab, wenngleich das Gewand kein Privateigentum war, sondern wohl eher der Kirche gehörte. Ferner ist die Halskrause zu beachten, die das modische Gepräge des Kleidungsstücks anzeigt — vgl. das zeitgenössische Bild der Bürgerfrauen Abb. 2 — sowie das Tuch in der

Hand. Der Silberschmuck des Gewandes hat seine nächste Entsprechung in den ostfriesischen Frauentrachten jener Zeit, die reich mit Silberplättchen belegt waren, Abb. 5. Schwedische Zollisten des 16. Jahrhunderts verzeichnen Einfuhr von silbernen Buchstaben für Gürtel. Ein Jagdhorn aus dem 16. Jahrhundert in Livrustkammaren, Stockholm, Abb. 6, ist mit den gleichen Silberbuchstaben besetzt, wie wir sie auf dem Kleid der Braut sehen. Schonische Nachlassverzeichnisse lassen erkennen, dass "Rocksilber" früher häufig vorkam, während heute nur noch vereinzelte derartige Silberschmuckstücke erhalten sind, Abb. 7.

Mörsberg beschreibt ausführlich das Hochzeitsessen, das auf drei langen Tischen aufgetragen war. Die Angabe, man habe getrocknetes Brot neben frischem Brot gegessen, könnte darauf hindeuten, dass dieser Brottypus, der heutzutage weiter nördlich im Lande vorkommt, früher eine südlichere Verbreitung hatte. Durch ihren Reichtum an Fisch unterschied sich die Kost von der in Deutschland üblichen. Sowohl Fisch wie Fleisch waren geräuchert, jedoch nicht gekocht. Der festliche Charakter des Mahles kommt auch in dem Überfluss an Butter zum Ausdruck sowie in dem abschliessenden Brei, der u.a. aus Reis gekocht war und einem jeden Gast in einer kleinen Schüssel gereicht wurde, ähnlich wie man es auf dem berühmten Gemälde von P. Brueghel d. Ä. von einer holländischen Bauernhochzeit sieht, Abb. 8. Zum Essen trank man Bier, das u.a. aus grossen bemalten Holzkrügen gereicht wurde.

Die Art der Mahlzeit unterscheidet sich deutlich von dem, was von Mörsberg von Hause gewöhnt war, wie auch von dem späteren Typus, bei dem warme Gerichte in bestimmter Reihenfolge gereicht wurden. Alles war im voraus aufgedeckt, und jeder Gast schnitt sich selbst ab, was ihm behagte und strich Butter darauf. Wir haben hier die älteste bekannte Schilderung eines kalten Buffets, des schonischen "Smörgåsbord", vor uns.

Alles in allem vermitteln von Mörsbergs Beobachtungen der schonischen bäuerlichen Bevölkerung im 16. Jahrhundert einen wertvollen Einblick in den Wohlstand, der zu jener Zeit in der Provinz herrschte und dessen charakteristische Züge die schonische bäuerliche Kultur durch sog. Kulturfixierung noch auf lange Zeit prägen sollten.

En Torpatapet i Nordiska museet, dess föregångare och efterföljare

En textil mönsterstudie

Av Ernst Fischer

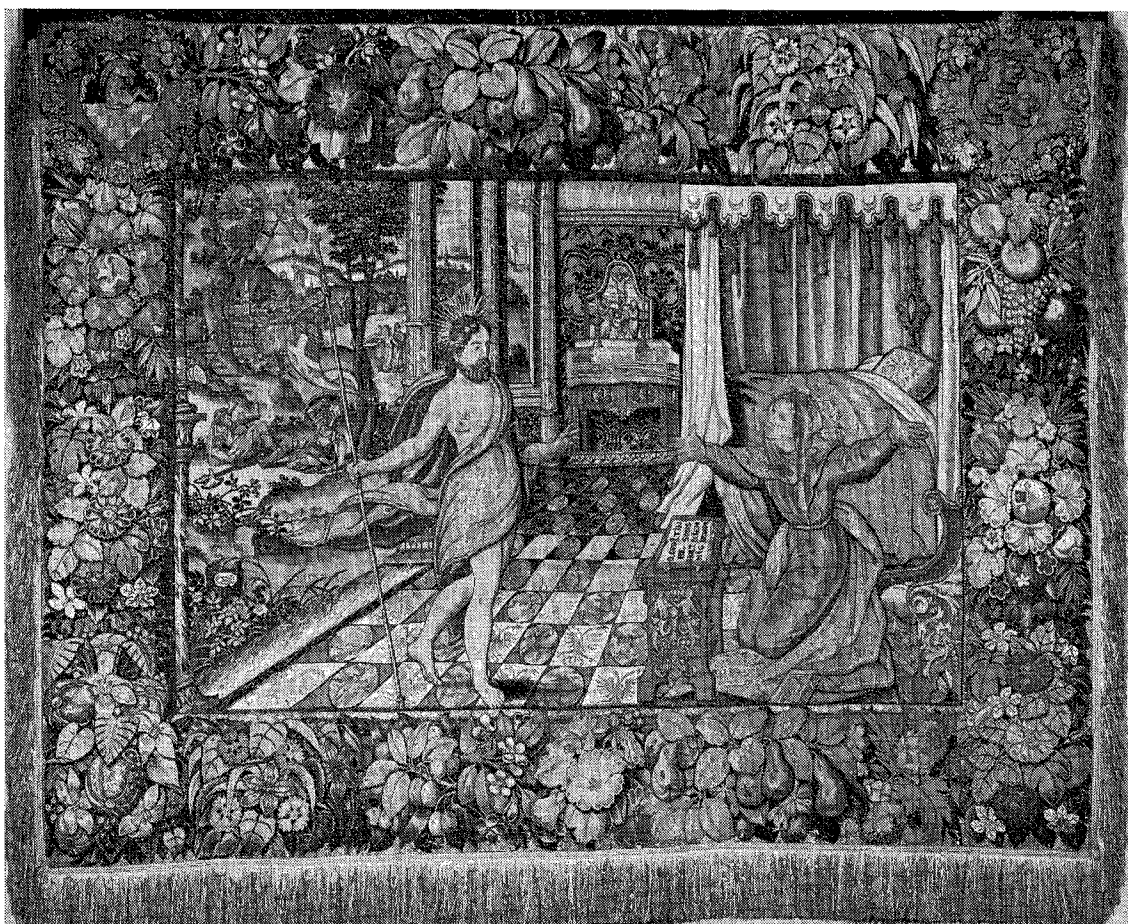
I Nordiska museets samlingar finns en tapet, som sedan 1915 här deponerats från Statens historiska museum. Dit hade den förvärvats genom kapten A. Berglund, som i sin tur 1880 fått den från ett sterbhus efter någon medlem av familjen Staël von Holstein¹, fig. 1.

Tapeten har en bård av stora knippen av frukter och blommor, vilka återkommer i fem olika variationer. Samma teckning finner man såväl upptill som nedtill men i olika följd. Om man upptill numrerar de olika knippena från 1 till 5, återkommer de nedtill som 5, 1 till 4. Samma förhållande råder även i fråga om sidobårderna, där knippena har tre varierande teckningar. Om man till vänster nämner dem 1 till 3, blir förhållandet till höger att den översta icke förekommer till vänster, medan de övriga blir 1 och 2 av knippena till vänster. Det nedersta motivet till vänster återkommer alltså icke till höger. I de övre hörnen står ätterna Stenbocks och Leijonhufvuds vapen omgivna av kransar av blommor och frukter. Upptill i mitten över bården är åretalet 1554 invävt. — Innanför bården ses en rektangulär figurscen, som avbildar ett rum, öppet mot vänster, visande ett landskap med blommor i förgrunden samt träd

och i bakgrunden en stadsbild och åsar. I detta landskap ses två soldater liggande på marken, skyggande för ögonen mot en svävande manlig gestalt med korsfana i vänster hand. T. h. om trädet ses tre kvinnor komma gående. Rummet har pelare t. v. och i bakgrunden t. h. om dessa en vägg, täckt av en tapet med granatäpplemönster. Framför detta ett altarbord med skulpterad framsida och nedhängande altarduk. På altaret en tavla med Kristus på korset och framför den två ljusstakar. Längst t. h. en säng med sidodrapeerier och upptill lambrekänger. Sängen är bäddad med mönstrad huvudkudde, täcke, som räcker ned till golvet, och synliga lakan. Golvet består av rektangulära plattor med omväxlande en dubbelörn och ett ovalt fält med fyllnad. På detta golv t. v. en naken man med strålgloria kring huvudet, skägg och mustascher. Över hans vänstra axel är en mantel kastad, som fladdrar bakåt. I höger hand håller han en stav med korsfana. Framför honom en knäböjande kvinna med utsträckta armar. Hon är iklädd en lång dräkt med skärp i midjan samt dok på huvudet. Vid hennes knän en inbunden uppslagen bok, i vilken man kan läsa: O.GVD/BE/HOLT/MIG/I TIN/SONS/KIEN/NEDOM. Bakom henne en länsstol med skulpterade sidostycken och lös dyna i sitsen. — Runt tapetens alla sidor en grön silkefrans.

På grund av de invävda vapnen och åretalet vet man, att tapeten är vävd 1554 för

¹J. Böttiger: Nordiska museets utställning af väfda tapeter (1902), nr 8. Nordiska museet meddelar: "Av Statens historiska museum köpt från Stael von Holsteins sterbhus av en kapten Berglund."

1. Vävd tapet. Motiv: Kristus uppenbarar sig för Maria Magdalena. Sannolikt vävd av Nils Eskilsson för Gustav Olofsson Stenbock och Brita Leijonhufvud 1554 efter kartong av Lodwig Klockedon. Nordiska museet, inv.nr CLXXII.

Gustav Vasas svärföräldrar i hans tredje gifte Gustav Olofsson Stenbock till Torpa och Brita Eriksdotter Leijonhuvud. Böttiger tillskriver tapeten den svenske tapetvävaren Nils Eskilsson, och han anser den vara vävd efter en kartong av den från Nürnberg 1552 inkallade konstnären Ludvig Klockedon. Tydningen av de framställda scenerna är fullt klar. I bakgrunden t. v. ses Kristi uppståndelse och de tre kvinnorna Maria Magdalena, Maria, Jakobs moder, och Salome gående mot Kristi grav

för att smörja hans kropp. Om själva huvudscenen berättas i Markus evangelium 16: 9 o. f.: ”Men när han uppstått om morgonen på den första dagen i veckan, syntes han först för Maria Magdalena, från vilken han utdrivit sju onda andar.”

Johannesevangeliet har en annan skildring (kap. 20). Han berättar, hur Maria — i början utesluter han namnet Magdalena — står vid den tomma graven och gråter. Då uppenbarar sig två änglar och frågar, varför hon gråter. Hon svarade: ”De hava

2. Vävd tapet. Motiv: Kristus uppenbarar sig för Maria Magdalena, som enligt Johannesevangeliet först uppfattade honom som örtagårdsmästaren. Flandriskt arbete från 1500-talets början. Tillhör Louvren, Paris.

tagit bort min Herre och jag vet icke, var de hava lagt honom. Och när hon hade sagt detta, vände hon sig om och fick se Jesus stå där och hon visste icke att det var Jesus. Jesus sade till henne: Kvinna varför gråter du? Vem söker du? Hon menade att det var örtagårdsmästaren och sade till honom: Herre, om du burit bort honom, så säg mig, var du lagt honom, så att jag må taga honom. Jesus sade då till henne. Maria! Hon vände sig om och sade till honom: Rabbuni! det är mästare. Jesus sade till henne: Rör icke vid mig; ty jag har ännu icke farit upp till min fader, men gå till mina bröder och säg dem: Jag far upp till min fader och eder fader och till min Gud och eder Gud. Maria Magda-

lena gick och förkunnade för lärjungarna, att hon sett Herren och att han sagt henne detta." — De båda övriga evangelisterna har icke några meddelanden om denna Kristi uppenbarelse för Maria Magdalena.

De bibliska berättelserna skildrar alltså två varianter av uppenbarelsen. Markus meddelar endast att Kristus visat sig för Maria Magdalena, medan Johannes betydligt utförligare berättar om händelsen: att Maria Magdalena först icke känner igen Mästaren utan tar honom för en örtagårdsmästare, innan det står klart för henne att hon hade den uppståndne Jesus inför sig.

När sedan den bibliska berättelsen återges inom konsthantverket, har de olika mönstertecknarna antingen fäst sig vid den

3. Bokband med blindtryckt dekor. Samma motiv som fig. 2. Franskt arbete från 1500-talets förra hälft. Tillhörde 1914 Firma Joseph Baer & Co, Frankfurt a. M.

rena uppenbarelsen eller tagit fasta på Johannesevangeliets skildring och tydligt angivit Jesus som en örtagårdsmästare. Det första har skett vid komponerandet av den ovan beskrivna tapeten, där Jesus uppträder som den nyss uppståndne med fladdrande mantel och stav med korsfana.

I gobelängsamlingarna i Wien finnes en tapet med samma motiv.² Även här försiggår handlingen inomhus i ett rum med

² L. Baldass: Die Wiener Gobelinsammlung (1920), pl. 134.

säng med draperier och en stol. Även här är golvet belagt med rektangulära mönsterrade plattor. T. h. står Kristus med mantel över axeln och i vänster hand en stav med korsfana. Framför honom t. v. den knäböjande Maria Magdalena, iklädd lång dräkt och dok på huvudet. Armarna håller hon utsträckta. — Denna tapet tillskrives en verkstad i Bruxelles under senare hälften av 1500-talet.

I Louvren finnes en tapet med samma motiv³, men dess komposition återgår på Johannesevangeliets berättelse med Kristus icke längre uppträdande som i uppståndelsscenerna utan som en örtagårdsman. På denna tapet står Kristus t. v. på en gräsmark med blommor i förgrunden, fig. 2. Han är skäggig och har böljande hår, är iklädd en mantel, som framtill är fäst med ett större spänne. I höger hand håller han en spade, och den vänstra är utsträckt mot den t. h. knäböjande Maria Magdalena. Hon har samma ställning som på den förstnämnda tapeten men har en betydligt rikare dräkt. Bakom de båda figurerna i mitten ett större träd och i bakgrunden t. h. Maria Magdalena i grottans öppning med den uppståndne Kristus framför sig, och han bär i höger hand staven med korsfanan. I bakgrundens vänstra sida en palatsliknande byggnad, framför vilken en man och en kvinna löper varandra till mötes, vilket bör framställa Maria Magdalenas sammanträffande med Petrus, sedan hon upptäckt att graven var tom. Mellan förgrund och bakgrund ett stängsel av flätade vidjor, liknande det som brukar omge teckningen av hortus conclusus, sådan den ofta framställs på vävda tapeter. — Tapeten tillskrives en flamländsk mästare från början av 1500-talet.

³ L. Guimbaud: La tapisserie de haute et basse lisse (1928), s. 21.

4. Silkebroderad duk, detalj. Samma motiv som förg. Dansk arbete från 1667. Tillhör Nationalmuseet, Köpenhamn.

5. Kopparstick, jämför fig. 4. Utfört av A. Wierix efter M. de Vos.

Motivet med Jesus som örtagårdsman förekommer emellertid icke endast på vävda tapeter utan återfinnes även inom andra grenar av konsthantverket. Så t. ex. på ett bokband med blindtryck från Frankrike, fig. 3, vilket omsluter ett tryck från 1515. Det tillhörde 1914 antikvitetsbokhandlare Joseph Baers i Frankfurt a. M. samling⁴. Bokbandet har på frampärmen under en arkad i mitten ett träd, uppväxande från en mark med grästuvor. Området, där handlingen försiggår, är kringgårdat av ett flätat staket liksom på den föregående tapeten. T. h. om trädet står Kristus med mantel som draperats på samma sätt som på tapeten. I vänster hand håller han en spade, och den högra gör en välsignande gest. T. v. om trädet knäböjer Maria Magdale-

na, men hennes ställning avviker mera från tapetens och hon håller en mindre kruka i handen.

Vi återfinner motivet även inom annan nordisk textilkonst. Georg Garde har i sitt stora verk över de danska silkebroderade linnedukarna⁵ publicerat Anne Gøyes duk från 1667, på vilken bl. a. motivet med Kristus som örtagårdsman förekommer fig. 4. Handlingen försiggår här i en väl planerad trädgård. Kristus står t. h. Han är iklädd fotsid dräkt med mantel, fäst i halsen med ett spänne. På huvudet har han en bredbrättad hatt och bakom denna en strålgloria. Höger hand gör en välsignande gest, och i den vänstra håller han en spade. Framför honom knäböjer Maria Magdalena, iklädd lång dräkt med mantel och dok på huvudet. Hon håller båda händerna framsträckta.

⁴ L. Baer: Aus unserer Einbändesammlung. IV. Französische Renaissance-Einbände, Taf. IV i Frankfurter Bücherfreund, Jahrg. 12 (1914), s. 6 o.f.

⁵ G. Garde: Danske silkebroderede lærredduge (1961), s. 468 och 338.

6. Serviett i linnedamast. Samma motiv som föreg. Holland, 1600-talet. Tillhör godsägare J. F. Arenfeldt, Sæbygaard.

Under sina forskningar rörande förebilderna till de broderade figurscenerna har Garde funnit ett kopparstick, som utan tvivel är den förebild, som ligger bakom det sömmade mönstret, fig. 5. Det är utfört av A. Wierix (d. 1624) efter Martin de Vos (f. 1531, d. 1613). Här står Kristus t. h. med naken överkropp och mantel. På huvudet har han samma bredbrättade hatt som på broderiet. Med höger hand välsignar han den framför honom knäböjande kvinnan. I den vänstra håller han en spade. Maria Magdalena har samma dräkt och ställning som på broderiet. Handlingen för-

siggår i en rik trädgårdsanläggning, omgiven av ett staket med längst t. h. en port av samma form som på broderiet.

Vid den inventering av damast och dräll i linne, som f. n. pågår i Jylland, framkom en holländsk serviett från 1600-talet, som återger samma motiv med Kristus som örtagårdsman, fig. 6. Den tillhör godsägare J. F. Arenfeldt, Sæbygaard. Kompositionen visar t. v. Kristus framför ett träd. Han är iklädd mantel och bredbrättad hatt med strålgloria bakom. Han är barfota och håller i vänster hand en spade över vänstra axeln. Höger hand är framsträckt mot den knäböjande Maria Magdalena, som håller sin högra hand för bröstet och den vänstra framsträckt. Bakom figurerna synes en barriär med balustrar och t. h. en portal med gavelformat överstycke. Vid Maria Magdalena förekommer även en urna med lock, som även återfinnes på det nyssnämnda kopparsticket. Mönsterritaren för damastvävnaden har utan tvivel varit influerad av detta. De ändringar i förebilden, som han vidtagit, är beroende av kompositionernas olika format, som gjort att figurerna trängts samman, varigenom spaden, som Kristus bär, vilar på axeln för att bli fullt synlig.

Att motivet även förekommit inom textilkonsten i mindre format framgår av ett hessiskt inventarium från 1637, där det heter: "Nr 11. Ein stucklein vom Herrn Christo und Maria Magdalena. Nach der auferstehungs Erscheinung." Sannolikt har detta föremål varit en flamskvävd dyna.⁶

Till sist återfinnes motivet även på en i Sverige tillkommen vävd tapet, tillhörande Gustav V:s stiftelse på Tullgarns slott,⁷ fig. 7. Kompositionen erinrar om tapeten i

⁶ H. Göbel: Wandteppiche III, 2 (1933), not 3 å sid. 264.

⁷ J. Böttiger: i not 1 a.a., nr. 206.

7. Vävd tapet. Samma motiv som föreg., jämför särskilt fig. 2. Svenskt arbete från 1643 för Johan Hård af Segerstad och Elin Store. Tillhör Gustav V:s stiftelse på Tullgarn.

Louvre, fig. 2. I mitten förekommer samma träd och i bakgrunden t. v. en palatsliknande byggnad. De prickiga fälten bakom trädet kan möjligen vara ett misstolkat staket. De båda figurerna är spegelvända i förhållande till Louvrentapeten. Kristus står alltså t. h. Han har mantel och är barfota. Har gloria bakom huvudet och håller en spade i vänster hand. Framför honom knäfaller Maria Magdalena. Runt figurerna blomsterstånd. Kring figurkompositionen en bård av en blomsterranka, i vilken på sidorna är inramade en häst och ett lejon samt upptill, flankerade av två enhörningar, återna Hård af Segerstads och Stores vapen samt initialerna IH ES. Nedtill är invävt årtalet 1643. Märkningen anger att

tapeten vävts för Johan Hård af Segerstad (d. 1645) och hans hustru Elin Store (d. 1654). Dessa bebodde en egendom Hallebo i Ambjörnarp socken strax söder om Torpa, där den tapet, som är utgångspunkten för denna mönsterutredning, hör hemma.

Den sistnämnda tapeten står icke på samma höga nivå som de tapeter vilka behandlats i det föregående. Den är prov på en ganska utvecklad textil folkkonst, och den möjligheten föreligger, att de tapetvävare, som arbetade för herrskapet på Torpa⁸, bli-

⁸ En annan Torpatapet och dess tillverkare har jag tidigare behandlat i en uppsats: Hagars fördrivande. Anteckningar kring en tapet på Torpa slott. Röhsska konstslöjdmuseet. Årstryck 1962, s. 41—57.

vit bofasta i trakten och givit upphov till den betydande flamskvävning, som under ganska lång tid blomstrat i gränstrakterna mellan Västergötland och Småland. Efter en vandring genom den europeiska konti-

nentens mönsterritares ateljéer och de konsthantverkliga verkstäder inom olika områden, där deras förlagor blivit efterbildade, har vi kommit tillbaka till Västergötland och trakten kring Torpa slott.

Summary

A tapestry in the Nordic Museum: its predecessors and successors

A study in textile design

The woven tapestry in Fig. 1 illustrates how, according to Mark 16, Jesus revealed himself to Mary Magdalene after his resurrection. The resurrected Christ and the three women who visited the grave can be seen in the background. The coat-of-arms and the date indicate that the tapestry was woven in 1554 for Gustaf Olofsson Stenbock and Brita Erikdotter Leijonhuvad, who were King Gustav Vasa's parents-in-law and owned Torpa Castle in Västergötland. John Böttiger (Note 1) ascribes the tapestry to the Swedish tapestry-weaver Nils Eskilsson and believes that it was woven after a cartoon by the Nuremberg artist Ludvig Klockedon. The same motif is found in a Gobelin tapestry in Vienna (Note 2).

Another variation of the story is found in John 20; according to this version Mary thought at first that it was the gardener who had appeared before her. This variant is shown in Fig. 2, a tapestry ascribed to a Flemish master of the early 16th century (Note 3). It is evident that Jesus is here shown as a gardener, holding a spade in his hand. The same motif recurs in other handicrafts, e.g. in

the French bookbinding shown in Fig. 3 (Note 4) and in a Danish silk-embroidered linen tablecloth from 1667, shown in Fig. 4 (Note 5). It has been demonstrated that the model for the former was the copperplate illustrated in Fig. 5. A 17th-century Dutch table-napkin found in Jutland (Fig. 6) shows the influence of the same copperplate. The modifications depend on the varying sizes of the compositions.

Finally, the motif is also found in the Swedish tapestry illustrated in Fig. 7 (Note 7), whose composition bears a resemblance to that of Fig. 2. The marking indicates that it was made for a married couple who owned a manor in the neighbourhood of Torpa Castle, the provenance of the tapestry in Fig. 1. A rather developed stage of textile folk art is illustrated in Fig. 7. It is possible that the tapestry weaver who worked for the master and mistress of Torpa Castle (Note 8) took up residence in the area and was the originator of the important Flemish weaving which flourished for a considerable period in the border districts of Västergötland and Småland.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Folklivsforskningens ”nytta”

Av Sigfrid Svensson

DIETER KRAMER: *Wem nützt Volkskunde?* [med 13 diskussionsinlägg och slutreplik]. Zeitschrift für Volkskunde 1970 s 1—59, 1971 s 228—243.

Vem har nytta av folklivsforskning (Volkskunde) förutom de som har betalt för att forska och undervisa i ämnet och dessas sekreterare, förläggare och boktryckare? Att det på ett eller annat sätt uppstått intresse för en sak motiverar inga statliga lärostolar: frimärkssamlarna har inte begärt att få frimärksforskning som universitetsämne.

På denna låga nivå inleder Dieter Kramer (Marburg) sin artikel *Wem nützt Volkskunde?* Det har krävt tålmodighet och överseende att delta i en diskussion med en så provokatoriskt och aggressivt upplagd inledning. Men den till diskussionen inbjudande tidskriften har ett grundmurat högt anseende och klokheten har bjudit, att den som skriker värst inte alltid skall få stå oemotsagd. Ty så skedde tydligen vid det folklivsforskarmöte i Detmold på hösten 1969, där Dieter Kramer höll sitt sedan tryckta föredrag.

Först en kort sammanfattning av Kramers framställning. En ”ren” vetenskap, dvs en politiskt oengagerad forskning, är enligt hans åsikt helt utan samhällsinflytande. Dess utövare tjänar enbart det bestående systemets stabilisering och effektivisering. En socialvetenskap som folklivsforskningen kan inte nöja sig med att beskriva förhållanden, den måste ha till direkt mål att verka förändrande på dessa, att omgestalta samhället. Benämning, terminologi och bakomliggande teorier i den nuvarande folklivsforskningen i Tyskland måste omprövas. Den bör i fortsättningen inriktas på att lösa frågor som utväljes med hänsyn till deras samhällsbetydelse. Urvalet får inte heller avgöras administrativt utan genom en kritisk analys av den sociala verkligheten, som kan utvisa orsakerna till problemen och graden av deras angelägenhet. Det intressantaste forskningsobjektet är en befolknings spontana reaktioner,

sådana som kan kulminera i revolutioner, och hur denna inställning byggts upp. Aktuellt är att avslöja de former som användes för att styra genom manipulationer i ett formaldemokratiskt samhälle, där fiktionen av individens medbestämmanderätt måste uppehållas.

Kramer berör även museernas utställningar av äldre arbetsliv. Dessa skall inte ha till uppgift att bara förnöjsamt visa hur långt vi kommit utan också att ge kunskap om de sociala förhållandena och möjligheterna till deras förändring. Kritiken av det bestående ger anvisningar på förbättringar och bör leda till praktiska insatser. Det viktigaste bidrag folklivsforskningen fn kan ge i den mänskliga emancipationsprocessen och till humaniseringen av levnadsvillkoren är att sprida upplysningar om de krafter, strukturer och medel, med vilka befolkningen har blivit och blir manipulerad, styrd och utnyttjad och hur den har frigjort sig och kan frigöra sig.

Så långt alltså Dieter Kramer. Här har utlämnats de glåpord med vilka han karakteriserar den nuvarande folklivsforskningens arbetssätt och uppgift.

Att den unga mot folklivsforskningen kritiskt inställda generationen såsom ett axiom betraktar denna forskning som en ren socialvetenskap är en modedeforeteelse, menar *Günter Wiegelmann* (Münster) i sitt inlägg i diskussionen. Sociologin har blivit på modet, dess idéer och metoder kan verka stimulerande på folklivsforskningen men ej genom blint kopierande. Men för Kramer är ometiketteringen in spe av ämnet samtidigt motiveringen för ett nytt program. Folklivsforskningen på det sätt den nu bedrivs såsom en kulturhistorisk vetenskap är enligt honom konservativ och reaktionär. I ett rikt ordsvall av invektiv beskrivs den bl a som en teknokratisk manipulationsvetenskap som vill föreskriva människorna faschistoida system (vad nu allt detta innebär!). Den nya vetenskapen skulle i alla fall få motsatta dygder. Wiegelmann frågar: Varför denna mål-

ning i svart och vitt? Finns det svarta bara i de västliga demokratierna? Totalitära stater har alltid undertryckt en "fri" forskning.

Richard Wolfram (Wien) ser i *Kramers* förkunnelse rationalismen i ny upplaga, som han menar inte blivit mer övertygande genom att den nu för tredje gången på två sekler framexerceras på nytt, först under upplysningstiden och sedan genom Comtes positivism. Det nya framförandet har samma ensidighet som de tidigare: bortskalet av allt som är irrationellt. Till människans väsen hör dock också känsla, tro och intuition. Folklivsforskningen är inte bara en socialvetenskap, dess ämnesområde omfattar mycket som ligger utanför sociologins arbetsmetoder.

Leander Petzoldt (Freiburg) betonar att folklivsforskningen inte blir sociologi genom att överta dess terminologi. Den har sin egenart genom sin exakthistoriska metod. Även genom sina objekt skiljer sig folklivsforskningen från besläktade discipliner, det gäller särskilt ifråga om materiell kultur och berättarforskning.

För att lösa de problem *Kramer* tilldelar folklivsforskningen har historievetenskapen vida större förutsättningar framhåller med rätta *Hans Trümper* (Basel) i sitt inlägg. Och han menar också att om en vetenskap förtjänar sin benämning, så är frågan om dess omedelbara nytta fel ställd. Om kravet skulle ha gällt den ögonblickliga nyttoeffekten kunde vi med folklivsforskningen lika gärna samtidigt begrava filosofi-, litteratur-, musik- och konstvetenskaperna. Men att nu stämpla allt vad folklivsforskningen tidigare utträttat som betydelselöst härrör av okunnighet eller beror på en svårbotad fördom, skriver *Trümper*.

Att folklivsforskningen bör vara lyhörd för tendenser och nutidsproblem och att den med lärdomar från grannvetenskaperna bör kunna vidga omfång och metodik framhålles av många av diskussionsdeltagarna. De tankeställare i sådan riktning som *Kramer* kan ha gett ser man som det positiva i hans kritik. Men den ende som ganska oreserverat ställer upp på hans sida är *Arnold Niederer* (Zürich). Även han avslutar dock med en önskan, att den kritiska riktning *Kramer* företräder inte skall uttömma sig i en steril polemik mot en äldre generation utan prestera arbeten som kan innebära verkliga framsteg för folklivsforskningen. I sitt inlägg i diskussionen liksom också vid andra tillfällen som recensent beskyller *Niederer* folklivsforskningen för att

den genom en hårdnackad praxis uteslutit sociologiska frågeställningar och därigenom fråntagit sig möjligheten att medverka vid lösandet av brännande nutidsfrågor. Det exempel (s 52 f) med vilket *Niederer* vill demonstrera folklivsforskningens påstådda brist på samhällstillvändhet är dock föga allmängiltigt. *Niederer* hade observerat att i en lagun på Sardinien användes en mycket enkel farkost, till hälften flotte, till hälften båt. En italiensk forskare har tolkat farkosten som en utomordentligt ålderdomlig reliktföreteelse och som ett exempel på ortens konservativa egenart. *Niederer* fann vid närmare undersökning att förekomst och form berodde på föreskrifter i syfte att inskränka fångstmöjligheterna och att dessa påbud också omfattade andra fiskeredskap och starkt bidrog till befolkningens fattigdom. Men att vid undersökningar av ett för regleringar så utsatt näringsfång som fisket förbise vad i svensk etnologisk terminologi kallas centraldirigering är en nybörjares syndande mot en elementär forskningsregel och kan ej tas som stöd för en generell kritik mot ett ämne.

Som svar på diskussionsinläggen har *Kramer* i den tyska tidskriftens följande årgång ytterligare preciserat sina åsikter. Som en central tes anger han där vara, att folklivsforskningen bör betrakta sig som en aktiv faktor i den ständiga processen av förändring och förbättring av de mänskliga levnadsbetingelserna och för den skull övertänka sin samhällsfunktion och sitt samhällsansvar. En möjlighet att gå ur vägen för vissa konsekvenser av hans yrkanden finner *Kramer* vara att man hänvisar till det nuvarande ämnets informativa betydelse. Denna ståndpunkt karakteriseras som naiv, all erfarenhet menar han ger vid handen, att teori, argument och det upplysande ordet har ringa kraft gentemot makt (s 229). Samhällsförändringar är ingen automatisk produkt av utvecklingen, de förverkligas inte av mystiska makter utan av konkreta människor (s 242).

Vad som i denna diskussion förvånar en svensk folklivsforskare är att varken i inledningen eller i de enskilda inläggen ämnets egenskap av yrkesutbildning föres på tal. Åtskilliga förslag lämnas visserligen på hur folklivsforskningen i dess nuvarande form kan komma till nytta i samhällslivet, men studieplaner och studieordningar nämnes icke. Dessa synes däremot föna dominera i svensk aktuell universitetsdebatt och kontrasten

är i det fallet stor. Här hemma har studenterna genom ett överrumplande stort studentöverskott på arbetsmarknaden yrkat att utbildningen i folklivsforskning (etnologi) skall ändra karaktär för att ge ökade möjligheter i förvärvslivet, vilket synes vara en kortsynt korrigering av felaktigt ämnesval! Att sammanhanget folklivsforskningsyrkesutbildning är eftersatt i Tyskland är icke något nytt och en konsekvens därav är att den konsthistoriska utbildningen är så dominerande, den etnologiska så starkt i minoritet bland tyska museimän. Jag har haft anledning att i denna tidskrift (Rig 1960 s 88) framhålla att i tidigare tysk diskussion har man ifrågasatt folklivsforskningens existensberättigande utan att det praktiska behovet av folklivsforskningen som ett utbildningsämne för lärare, kulturminnesvårdare, biblioteks- och museimän ens skymtat i sammanhanget. Och för att återgå till Kramer, kan ju inte denne ha tänkt att studenter i ämnet — sagt med medveten överdrift (K gör sig själv skyldig till många sådana) — skulle försörja sig med att enbart vara blivande revolutionärer. I sin replik medger också Kramer att här föreligger ett förbiseende och ägnar ett flera sidor långt avsnitt åt praktik och yrkesperspektiv.

Men istället för praktiska detaljsynpunkter på studiernas uppläggning ges även här direktiv för undervisningens målsättning. Trümpy hade i sitt nämnda tillägg även fört på tal den ortsmedvetenhet och självkänsla ett avlägset beläget samhälle kunde få genom att bli föremål för undersökningar och kanske rentav få ett eget museum. Men Kramer menar härtill, att forskarna handlar ansvarslost om de inte samtidigt får människorna att reflektera över sin egen situation och de möjligheter de har att genom förändringar trygga sin framtida ekonomiska existens.

I sin replik klagar Kramer över att hans opponenter använt marxistetiketten istället för att komma med argument. Det bör dock ha stått klart för honom att den starka sammanblandningen av vetenskap och politik kraftigt skulle komma att påtalas. Wolfram har också framhållit

inkonsekvensen i att med en sådan inställning klandra W H Riehls förkunnelse om folklivsforskningens politiska betydelse (i motsatt riktning). På samma sätt dras ju också underlaget undan för kritiken av nazisternas utnyttjande av folklivsforskningen som ett politiskt instrument. Man kan tycka att här borde spåren från en nyss förfluten period förskräcka. De starkaste orden använder *Walter Hävernick* (Hamburg). Vad Kramer förkunnar har ingen vetenskaplig målsättning, säger han, det är en ren dagspolitik. Den som personligen upplevat nazisttiden kan inte vara sinnad att i dag böja sig under ett nytt ok av annan partifärg. För det är ju det Kramer ytterst vill. Eller inser han inte själv, frågar Hävernick, att hans tankeschema är ett politiskt tidsmodes efemära bildning. "Ett litet moln, det är snart förbi."

Günter Wiegelmann är i detta avseende redan citerad. Han skriver också, att Kramers användning av sin nymarxism för folklivsforskningen synes nästan tillfällig. Detsamma igenkännes från Sverige. Det är detta och inte den politiska inställningen i och för sig som kan göra reformförslag inom undervisningen ganska ointressanta även här i Sverige. Man inbillar sig att de bygger på omsorgsfulla vetenskapliga och pedagogiska överväganden inom ett speciellt ämne och finner istället en efter politiska synpunkter avpassad mall, som i sina huvuddrag igenkännes från andra håll.

Wolfgang Brückner (Hannover) är i sitt inlägg undrande över om det här gällt ett vetenskapligt samtal eller blott är ett politiskt propagandanummer. Att den tyska diskussionen refererats i Rig har skett i uppfattningen, att det är det förstnämnda alternativet som dominerat. Motargument har kommit till tals i en omfattning som annars är mindre vanlig. Dessa har icke gällt att hindra förändringar men väl en omstörtning av en vetenskap som i Tyskland under ett sekel gett resultat av betydelse för all europeisk etnologi.

Folktro och häxprocesser

Av Carl-Herman Tillhagen

BENGT ANKARLOO: *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Deutsches Ref. (Diss. Lund). Rättshistoriskt bibliotek, bd 17. Lund 1971. 355 s. Pris kr 47: —.

BENTE GULLVEIG ALVER: *Heksetro og Trolddom*. Et studie i norsk heksevæsen. Universitetsforlaget. Oslo 1971, 233 s., ill. Pris n. kr 44: 50.

De svenska häxprocesserna

Den titel historikern Bengt Ankarloo valt för sin avhandling är alldeles för vid. Förf. anger inledningsvis, att hans framställning begränsats till att gälla häxprocesserna fram till 1677 (av dessa har han långt ifrån behandlat alla). Han har vidare uteslutit häxförföljelserna i Finland samt i de gamla danska områdena i Sydsverige och Norrland. Tyngdpunkten har han lagt vid den rätts-historiska undersökningen. Redan dessa förbehåll gör bokens titel inadekvat, och även i övrigt är den undersökning förf. presterat på intet sätt så uttömmande och kringsynt som titeln lockar läsaren att tro. Riktigare hade varit att kalla verket "Till häxprocessernas historia i Sverige. En historisk undersökning".

I det följande skall jag i huvudsak uppehålla mig vid en fråga, som förf. behandlar både ytligt och grumligt, nämligen den för häxprocesserna centrala frågan om folktron bakom häxeriet. För folklivsforskaren står det klart, att varje kultur har som integrerande del en folktro, som ger uttryck för gemene mans livsfilosofi. En viktig och ständigt förekommande del i denna folktro är trolldom och magi. Livet regerades av "makter" som det gällde att stå på god fot med och vars vilja man måste kunna tolka. Förbindelsen med makterna upprätthölls dels av prästerna, dels av medicinmännen eller trollkarlarna. De senare kunde också bota sjukdomar och fördriva onda andar. I Norden har vi under nyare tid kallat dessa botare för "kloka". Dylika fanns redan under bronsåldern, som fynd av deras trollpåsar i ett par själländska bronsåldersgravar ger belägg för, de fanns under tidig vikingatid, som nordmannasagor och medeltidslagar bevisar, de fanns

under 1600- och 1700-talen som hundratals protokoll från häxprocesser omvittnar, och de fanns ännu in i våra dagar som tusende uppteckningar i våra folkminnesarkiv utan skymt av tvivel ger vid handen. Man kan därför påstå, att det i det kristna Sverige, där befolkningen troget enligt lagens bud gick till kyrkan, fanns en underström av "hednisk" magi, underhållen av åtskilliga för menige man relevanta tankegångar. Bortsett från vad urgammal tradition betydde för folktron, predikade ju prästerna själva om "ondskans andemakter i himlarymderna", om satan och de fallna änglarna — varför skulle icke folket då tro på dem? Men ännu viktigare: den gamla tiden var fattig och full av nöd och därför också av sjukdom, och sjukdomarna trodde man kom just från dessa onda makter, från övernaturliga väsen som a priori var onda, från den onde själv eller från de män och kvinnor som på olika sätt skaffat sig kontakt med dessa farliga väsen. Vad var då naturligare, när icke bön och handpåläggning hjälpte, att man vände sig till de kloka för att få hjälp? Och det inte bara, då det gällde sjukdomar och olycksfall utan i livets alla förhållanden, där man kunde misstänka, att den kloke visste besked, t. ex. vid återskaffandet av bortkomna kreatur, vid upptäckandet av tjuvar och tjuvgods, vid utpekandet av människor som man misstänkte för att ha vållat en skada, vid diagnosticerandet av orsaken till otur och olyckor, vid spådomar om framtiden o. s. v. I det gamla bondesamhället var den kloke, vare sig han var man eller kvinna, en lika nödvändig som omistlig hjälpare, och detta alldeles oavsett vilken social reputation han hade. En analys av förhållandena under de senaste 100—150 åren visar, att ute i bygderna fanns hela skalan av kloka: från den onde till den gode, från den kunnige till den okunnige, från specialisten till allround-mannen, från den berömde till den missaktade. Den visar också, att de kloka återfanns i större antal bland den fattigare delen av befolkningen, även om en och annan bättre situerad då och då framträdde som "klok". Ensamtstående kvinnor och änkor försökte ofta dra sig fram som kloka, liksom krymplingar och vanföra. Detta gav dem ett levebröd, som an-

nars kanske endast kunde erhållas genom tiggeri. Tron på magin åstadkom också att "löst" folk såsom tattare, vägvandrare, kringdragande handelsmän och liknande för vinnings skull utgav sig för att kunna bota och ställa till rätta eller tilltvingade sig fördelar genom att "utlova ont" eller annars låtsas utöva alla de konstler, om vilka domstolsprotokollen berättar.

De kloka hade en omfattande repertoar av "konster"; jag har anfört ett stort antal i min bok *Folklig läkekonst* (Stockholm 1958). En lång rad av dessa konstler om också långt ifrån alla ger protokollen från häxprocesserna talrika exempel på: förgöring av människor och djur, sättandet av sjukdomar på folk och få, diagnosticerande genom sällning, stöpning med bly, skådandet i speglade ytor, sovande på duk etc., uppväckande eller borttagande av kärlek, åsamkande av olyckor, förtagande av "lyckan" med kräken, dövan- de av vapen, trollande med de dödas ben osv. Vad häxprotokollen berättar i dessa stycken är helt i överensstämmelse med senare tiders folk- tro. Dessa protokoll kan därför i händerna på fackmän, som förstår att skilja på äkta och oäkta tradition, betraktas som folkminnesuppteck- ningar, desto värdefullare som vittnesmålen är avgivna under edlig förpliktelse med hand på bok.

Om nu tron på magi och trolldom var allmän, skall man därför icke lockas till att tro, att man allmänt *utövade* trolldom. Den konsten, och det måste kraftigt understrykas, var förbehållen de kloka, som ofta var människor som på ett eller annat sätt skilde sig från mängden; det ovanliga har alltid utövat en trollmakt på människorna. Dessa kloka fanns visserligen överallt, men fre- kvensen var knappast större än några i var socken.

Jag kan inte se annat, än att det i stort sett var denna folkliga tro på de kloka och deras för- menta, magiska kunnande, närd av nöden, bris- ten på riktiga lärare, okunnigheten och traditio- nen, som i kyrkans och statens ögon blev den "trolldom" som man stödd på Mose lag skulle utrota. Allt detta hörde samman med onda mak- ter, med fan och hans anhang, det trodde både lekt och lärd lika visst som man trodde på tio Guds bud. Man kunde dock inte tjäna två her- rar. Kyrkans män måste med naturnödvändighet i trolldomen se ett negligierande av den "sanna" tron, och därför måste trolldomen beivras som om den vore ett förnekande av kyrkans lära. Som de nordiska medeltidslagarna vittnar, ingrep kyr-

kan också tidigt mot trolldom av alla de slag, men uppflammandet av häxeriet under de första århundradena av Nya tiden, karakteriserat av för den inhemska magien okända drag som barna- förande, Blåkullafärder och sexualorgier, måste ha berott på incitament från Syd- och Mellan- europa, där häxprocesserna redan då var i full gång. För att ge en rätt belysning åt de svenska häxprocesserna, hade det varit värdefullt om förf. i inledningskapitlet gett en klarare och mer ut- tömmande bild än vad som skett av de krafter som kan anses ha medverkat till uppflammandet och spridandet av häxförföljelserna i Syd- och Mellaneuropa: de religiösa förändringarna i Eu- ropa på 1000-talets början, kyrkans makttillväxt, inkvitionens tillkomst, trolldomens likställande med kätteri, det medeltida kvinnohatet, djävuls- och demontron, reformationens och motreforma- tionens betydelse etc. Vi som har upplevt fascism, nazism, Mc Carty-ism m. m. kan icke förneka ideologiernas tragiska förmåga att förblinda om- dömesförmågan hos människorna och göra dem till kritiklösa, fanatiska, hjärntvättade troende.

Folktrons vittnesmål om de kloka är, att de av menige man betraktades med respektfull rädsla. De stod i förbund med onda makter, och de var därför inte lämpliga att umgås med. Å andra si- dan måste man akta sig för att negligera dem, då de ofta betraktades som lättstöta och hämndgi- riga. Många av de kloka var helt enkelt ställda utanför bygdegemenskapen, även om nöden tvingade menige man att likväl nymtja deras för- måga. De kloka levde — skulle man kunna säga — i en andlig enklav, och detta som en följd av vad gemene man trodde om deras förbindelse med hemliga makter. Då emellertid förf. utan några förbehåll citerar A. U. Bååth, som "utan stöd av något omfattande källmaterial och såle- des närmast intuitivt beskriver dem" (häxpro- cesserna), får man en stark känsla av, att han står ganska oförstående inför den roll trolldomen och dess främsta utövare, nämligen de kloka, spelade i det gamla samhället. Förf. tycks helt svälja följande uttalande av Bååth (s. 18):

— "Den stränga renlärigheten och lydningen under den gudomliga lagen, sådana de strävt och torrt på vilodagarna predikades, gjorde för den tidens småfolk även den högre andliga världen fränstötande, vari de eljest med sin tro kunnat söka sin lisa . . . Så återstod för dem blott en tillflykt till de ande- makter, som deras fantasi födde med den oför-

stådda naturen . . . Blåkullas muntre, givmilde herre bjöd de arma människorna, vad jorden nekade dem, och blåkullasägnerna äro ett folkets livliga bestridande av den kyrkliga uppfattningen av honom som människofrienden."

Förf:s språkligt oklara kommentar, att Bååth här "tolkar processerna utifrån materiella och sociala faktorer, och ideologin framställs som en väsentligen folklig företeelse" kan väl till nöd godtas, men hans slutkläm: "Så blir blåkullamyten i första hand en önskedröm, en flykt bort från en nedslående verklighet", visar klart, att förf. godtar det nonsens som Bååths uttalande i själva verket är. Det torde bli en omöjlig uppgift att leda i bevis, att det ens bland de kloka funnits föreställningen, att "Blåkullas muntre, givmilde herre bjöd de arma människorna, vad jorden nekade dem". Inte ens i skämthistorierna är fan munter, god och generös, utan en potentat som på allt sätt söker lura hederliga människor i fördärvet, men som på sista bytet alltid själv blir dragen vid näsan och får stå där med skammen. Att Bror Gadelius förefaller dela Bååths mening gör icke saken bättre. Som läkare sökte Gadelius hos "häxorna" symptom på *individuell* sinnessjukdom; Bååth generaliserar. Vad Gadelius understryker i sitt uttalande, att "den besattes fantasi frossar i negationer och negativistiska påhitt, och allt, vad vi möta i Blåkullalegenden, har sin upprinnelse i de besattas drömmar och kontrasttankar", är ju en psykiaters konstaterande av vad folkloristen länge varit medveten om, nämligen att i det övernaturligas värld är förhållandena omvända mot i den verkliga världen; folktanken kan inte tänka sig de övernaturligas värld annat än som en kontrast till sinnevärlden. De "besattas" vittnesmål kan därför knappast ge belägg för sinnessjukdom, men väl för folktrons fullt normala sätt att agera inför det supra-normala.

Utifrån det faktum, att det praktiskt taget i var socken fanns kloka som hade rykte om sig att "kunna" och därtill allsköns löskefolk, som utgav sig för att stå i förbindelse med hemlighetsfulla makter, borde det för varje forskare i häxväsendet vara en mycket angelägen uppgift, att i rättegångsprotokollen söka efter uppgifter, som visar i vad mån just dylika människor kom att anklagas och dömas. Förf. är icke främmande för tanken. På s. 278 anför han, att i Säbrå hade 11 av 30 dödsdömda *fama publica* dvs. troll-

domsrykte, i Härnösand 9 av 10 dödsdömda, i Sollefteå 4 av 10 dömda, i Nordingrå 15 av 113 anklagade och i Ockelbo 9 av 29 anklagade. Siffrorna är ju synnerligen talande. Väl kunde nästan vem som helst anklagas, men de som dömdes var till övervägande delen sådana som var "i rop och rykte" för trolldom. Förf. tycks emellertid inte härav dra några andra slutsatser än, att "ett sådant rykte stämplat de utpekade som socialt avvikande". Och har det inte gått att få fram en enda uppgift om att löskefolk anklagades och dömdes? Uppgiften om att hela 85 % av de anklagade var kvinnor är mycket intressant och stämmer väl med uppgifter från andra nordiska länder. Men vad är orsaken? Kan det bara vara det enkla faktum, att man räknar fan som hankön, och att en man därför hade ringa glädje av ett besök i Blåkulla? Kan det vara det medeltida kvinnohatet, närt av celibatet och den därur framväxande föreställningen att det var kvinnan som lockade till brott mot renlevnadsidéen och alltså var en djävulens tjänarinna? Eller var orsaken helt enkelt att söka i att änkor och ensamstående kvinnor för att klara sin försörjning i lagandet och botandet fann en inkomstkälla, som gav dem ett levebröd; män kunde ju lättare skaffa sig livets uppehälle på ortens arbetsmarknad.

Förf. har i sin framställning icke tillräckligt klart kunnat skilja mellan två viktiga faktorer, som framför andra bidragit till att sätta i gång häxförföljelserna, nämligen 1) den urgamla, inhemska magien, burens fram genom tiderna av framför allt de kloka, vilka utgjorde en integrerande del av det gamla bondesamhället; 2) den i huvudsak importerade, av kyrkan och dess överambitiösa klerkeri, fångat i djävulstro, kvinnohat och trolldomsfruktan, inspirerade häxideologien, som i *Malleus maleficarum* fick ett förfärligt men av påve och stat godkänt och livligt rekommenderat verktyg för ingripande mot de förment trollkunniga.

Häxväsendet bjuder på en hel mängd mycket komplicerade frågor av psykologisk, religiös, folkloristisk, medicinsk och rätthistorisk art, som för sin behandling fordrar en tvärvetenskaplighet, som förf. knappast förefaller att besitta. Rent tekniskt finns också åtskilligt att anmärka på förf.:s arbete. Boken saknar sålunda sakregister, vilket för ett arbete av detta slag måste betraktas som en svår brist, som gör det tidsödande att finna sökta

uppgifter. En myckenhet källmaterial har han heller icke känt till eller icke utnyttjat. Ett omfattande material finns t. ex. i framlidne Emanuel Linderholms efterlämnade papper. Vid Folkminnessamlingen vid Nordiska museet har vidare sedan mer än 8 år rättshistorikern, dr juris Ilmar Arens haft till enda uppgift att excerptera akter från häxprocesserna; ytterligare en forskare har sedan halftannat år haft samma uppgift. Arens har under denna tid gått igenom drygt 200 000 sidor rättsakter, vilket resulterat i ca 5 000 maskinskrivna A:4-sidor excerpter. Förf. skulle ha haft rikt utbyte av att ha gått igenom detta material, såsom framgår av vad Ilmar Arens själv skriver i bilagan nedan.

Bilaga

Bengt Ankarloo har i en bilaga till sin bok (s. 340 ff) gjort en kronologisk förteckning över alla de trolldomsprocesser, som ägt rum från äldsta tid till 1614. Denna lista, som omfattar 171 processer, är dock mycket bristfällig, ty enbart inom Stockholms och Uppsala län kan man tillfoga 17 processer, som ägt rum under tiden 1599—1614. Orsaken till utelämnandet är att söka i förf:s bristande materialkänedom. Det förefaller som om han endast genomgått en del av handlingarna i Göta Hovrätts arkiv och icke alls haft kännedom om "Handlingar angående trolldom och annan vidskepelse", omfattande 4 digra volymer om häxprocesser under tiden 1669—1776. I Svea Hovrätts arkiv förefaller det som om förf. icke granskat de hundratals digra volymer, som rymmer "Härads-, Rådhus-, Kämners-" och andra rätters protokoll.

Okunnigheten om detta källmaterial har fört med sig flera felaktigheter i förf:s framställning. På s. 188 säger han sålunda, att den första lagförda anklagelsen om barnaförande och Blåkullafärd i Uppland skedde i början av 1675. I Renov. domböcker, Uppland, vol. 23—24 från Olands, Hagunda och Sotholms hdr återfinns emellertid tre processer om Blåkulla- och helvetesfärd. I en av dessa processer vittnar en soldat, som var "stadd utj Wissmariska garnisonen", att han 1666 tillsammans med några kamrater hade "samsatt sigh een Påske natt att oppwachta widh Staby Kyrke-stapell, och der tillsee om några aff desse quinnor, som då allaredo för Trulldom woro misstänckte skulle komma tijt till att skafwa Kläckan" (Uppland, vol. 23, fol. 75 o. v.). Rätten friade de anklagade från "Sålldatens illistige Stämplingar", men frågan är om icke anklagelsen om klockska-vande och blåkullafärder varit i tysk säck, innan det kom i den wismarska soldatens påse, — alltså

att processerna i norra Uppland icke som förf. påstår skulle ha samband med processerna i Norrland utan att smittan kommit från söder.

På s. 184 beklagar Ankarloo att "samtlige kommissarialrättens protokoll är förlorade". Förf. har emellertid förbisett att i Svea hovrätts arkiv finns handlingarna från ett tiotal trolldomsprocesser från åren 1673—1674. De återfinnas i Renov. domböcker, Gävleborgs m. fl. län, vol. 21—22.

Jag måste också reagera emot Ankarloos felaktiga användning av den rättshistoriska terminologien, och kan endast med beklagande konstatera förf:s bristande kunskap i svensk folktro.

Ilmar Arens

Häxtro och trolldom i Norge

Universitetsstipendiat Bente Gullveig Alvers bok framträder icke med den tunga vetenskapliga apparat som kännetecknar Bengt Ankarloos avhandling, men den är klart disponerad, intelligent skriven och uppvisar viktiga resultat. Den är en utmärkt introduktion till studiet av häxväsendet i Norden.

"Bogens hensigt er", skriver förf. i ett förord, "at give en indføring i det norske heksevaesen i retsakter og tradition, set på baggrund af europæisk materiale". Helt logiskt ger Gullveig Alver därför i en 50-sidig, kringlyst och klart skriven inledning en översikt av de europeiska häxföreljelsernas orsaker. Hon uppehåller sig vid de religiösa förhållandena under senmedeltiden, vid den då allt mer kring sig gripande tron på demoner och deras otukt med människor, diskuterar frågan om förhållandet mellan trolldom och kätteri och ger en redogörelse för de väsentligaste punkterna i Malleus maleficarum. Hon ger vidare en inblick i hur rättsakterna på kontinenten beskriver häxsabbaten, skildrar på några sidor de olika prov, som de förment trolldomskunniga måste genomgå och redogör slutligen för de straff som utmättes åt de dömda, och hur som regel kyrka och stat konfiskerade deras ev. egendom.

Mellan åren 1560—1710 anklagades i Norge omkring 750 människor för trolldom, en siffra, som förf. dock anser vara för låg, då en hel del rättsakter gått förlorade under tidens gång. Av alla anklagade var ca 11 % män. "De allerfleste af de 750 anklagede var ludfattige, undertiden ejede de kun de pjalter de stod og gik i. En stor del af dem var løse fugle, der gik fra gård til gård og tiggede til livets ophold. Procesmate-

rialet giver os ikke megen detaljeoplysning med hensyn til de anklagede, men ofte synes det at dreje sig om halvgamle, enlige kvinder" (s. 63). Orsakerna till att just fattigt folk så ofta anklagades finner förf. främst dels i de avundstankar som den fattige kunde rikta mot den mer besuttne, och vilka enligt gammal folktro ansågs ha en inneboende kraft att vålla skada, dels i de fattigas utövande av "klokskap". "I Norge er anklagen som oftest forgørelse af dyr og mennesker, ødelæggelse af eksistensgrundlaget, udøvelse af vejrtrolddom, dette specielt i kystdistrikterne, og forsøg på at få hverdagens store og små gøremål til at mislykkes. Kontinentets store sabbatsorgier og de kontinentale hekse udskejelser med Djævelen og hans sønner kommer hos os som en biting. Det er det gamle norrøne trolddomsbegreb, der kommer til udtryk i de norske hekseprocesser. Ideen til at forfølge troldfolk kom ude fra. Bergen blev indfaldsbyen for den, som den blev for så meget andet nyt. Det nye heksebegreb med den kaetterske side af heksen som det væsentlige, synes aldrig at have vundet genklang i Norge" (s. 67).

Bakom anklagelsen för trolldom står i Norge ofta en släkting, ofta en svåger eller svägerska. "Det er sjældent store ting, der fører et menneske på bålet: En ko mælker pludselig blod, når den anklagede har vaeret i stalden, en tjenestepige får vorter i hånden efter et krast svar, en gris føder døde unger, efter at den anklagede blev naegtet at låne mælk, et barn får udslet efter at anklagede i vrede har lovet 'skam i gården'. Vaeldig ofte møder vi dette vidnesudsagn 'hun er en troldjævel, hun lovede os skam, og vi fik det igen'" (s. 68). Oftast är det de närmaste grannarna som är vittnen, och sällan berättar akterna om, att någon gentemot grannelagets anklagelser stod upp och vittnade gott för den anklagade. Särskilt lade man vikt vid döendes vittnesmål. Även 10—20-årigas vittnesmål godtogs.

Det är sällan det i de norska processerna uppträder offentliga försvarare för de anklagade, och sker det, så är det som regel, då det gäller anklagade med god social bakgrund (s. 70). Möjlighet dock fanns för den anklagade att fria sig med tolvmannaed eller sexmannaed. Det var dock icke lätt i synnerhet för de fattiga och små i samhället att få tillräckligt många edgångsmän. Ofta gjorde man därför så, att ortens präst lät listor cirkulera, där sockenborna fick intyga, om

den anklagade var en hederlig människa eller ej. Ännu vanligare var, att domaren vid rättegången tillsporde den närvarande menigheten om dess åsikt om den anklagades rykte. Om förekomsten av tortyr skriver förf., att "der er langt imellem de retsakter, hvor det tydeligt fremgår at man har benyttet sig af tortur for at få den anklagede til at bekende" (s. 72).

Omkring en fjärdedel av de anklagade, dvs. i allt omkring 200 människor, blev i Norge dömda till döden för häxeri. Männen blev halshuggna, kvinnorna brända. Dödsstraff utmättes som regel, om det kunde ledas i bevis, att den anklagade varit skulden till en människas eller ett djurs död. För mindre allvarliga förseelser, t. ex. försök med sjukdomsbot eller trolleri som hindrade ölbrygd, smörkärning o. likn. blev straffet landsförvisning.

Sin redogörelse för de norska häxförföljelserna avslutar förf. med en översikt över de norska lagarna och förordningarna mot trolldom. Viktiga rättesnören var Äldre Gulatingslagens kap. 28 och Äldre Borgartings kristenrätt I: 16. Efter dessa lagar dömdes de trolldomsanklagade ända till 1584, då konung Fredrik II utfärdade en förordning mot trolldom. År 1617 stadfäste Christian IV en lag, enligt vilken trolldomsfall avdömdes. Utom till denna hänvisades ofta i domsluten (alldeles som fallet var i Sverige) till "Guds lag" dvs. 2. Moseboks 22 kap.

"Til trods for en grundig gennemarbejdelse af de originale retsakter, kan der ligge et subjektivt skøn i generelle slutninger", skriver förf. i förordet. "For at give læserne et indtryk af materialets karakter har jeg med de bedste intentioner udvalgt seks processer, som jeg på en eller anden måde har anset for at være repræsentative i relation til det norske materiale som helhed. Processerne er gengivet bogstavret efter kilderne". Läsaren kan vara förf. mycket tacksam för den inblick dessa sex processer ger i norskt domstolsförfarande i trolldomsprocesser. De exemplifierar på ett utmärkt sätt förf:s här ovan refererade mer generella synpunkter på de norska häxprocesserna. Utförliga kommentarer till handlingarna ökar i hög grad deras värde.

Och hur förhöll sig då de dömda häxorna själva till sin skuld?, frågar sig förf. (s. 158). Frågan är i hög grad berättigad. Många rättsakter lämnar ingen fingervisning till ett svar på denna fråga, men ett studium av de handlingar, som har

upplysningar att ge, ger förf. anledning till att skilja mellan tre huvudtyper bland de dömda. 1) Den anklagade nekar enständigt till all skuld, ända tills hon genom psykisk press eller pinligt förhör tvingas erkänna; 2) den anklagade nekar till sin skuld, tills hon plötsligt bryter samman, utan att det av akterna framgår, att hon tvingats på något sätt; förf. påminner här om, att den anklagade självfallet delade sin samtids tro på trolldomens existens, och att hon därför slutligen av samvetskrupler kunde överväldigas av sin förmenta skuld; 3) den anklagade är fullt övertygad om att hon kan utöva trolldom, och hon har gjort vad hon kunnat för att bruka sin makt, ”og hendes forbyrdelse må, set ud fra den tids syn, vaere at regne på linje med andre kriminelle handlinger”.

Sin boks tredje avsnitt har förf. kallat Trollfolk i muntlig tradition. Här ger förf. en 60 sid. lång, klar och överskådlig om än i många stycken summarisk översikt av vad den folkliga traditionen i Norge berättar om trolldom och magi. Varje historiker som söker tränga in i det nordiska trolldomsväsendets natur borde läsa denna översikt och sedan ytterligare fördjupa sina kunskaper i folkminnesarkivens väldiga samlingar av uppteckningar. Mycket som är tryckt och diskuterat rörande problemen kring häxförföljelserna skulle då visa sig vara kvasivetenskapligt tyckande och teoretiserande ut i det blå. Förf. börjar under hänvisning till Reichborn—Kjennerud m. fl. med att klargöra begreppet ”hug” och ”ham”. Nära dessa begrepp ligger föreställningarna om avunden. ”Avonna gnog stein”, lyder ett norskt ordspråk. ”Ond håg”, den medvetna önskan att skada, *vållade* också skada. Folktron har laborerat med sådana begrepp som ont öga, ond tunga, ond hand och detta *men* var medfött, liksom annars förmågan att vålla ont på det ena eller andra sättet. ”Sume folk var so vonde, at

dei kunde gjera ilt på krøteri, so dei ugjorde seg på einkvan måten. Stundom såg dei berre på krøteri” (s. 169). Människor med denna förmåga kunde därför skada både medvetet och omedvetet. Misslyckades jäsningen vid bryggningen eller bakningen, löpte icke blodet av djuren vid slakt, misslyckades ljusstöpsningen, ville det icke bli smör vid kärningen eller ville icke bössan döda vid jakten, var tanken nära, att det var trolldom i farten. Av stor betydelse för hushållet var turen med kräken, och att de gav mjölk i tillräcklig mängd. Den trollkunniga kvinnan kunde t. ex. mjölka ur en kniv, som hon slog i väggen, och den mjölk hon fick, var det någon grannes ko som fick släppa till. Den trollkunniga kunde också skaffa sig en ”troidkatt”, en bara, bjära eller mjölkhare som svensk folketro kallar detta magiska dragväsen. Det finns också i Norge en rik tradition om hur man kunde skaffa sig en dylik hjälpare och till vad gagn den kunde vara, hur man skulle skydda sig mot den, och hur man skulle komma underfund med, vem som var dess ägare.

Vad man saknar i denna annars goda översikt är väl närmast en redogörelse för den klokes förmåga och betydelse för bygdens folk. En väsentlig del av den folkliga magien var ju knuten till honom, såsom varande den som mer än någon annan var herre över hälsa och sjukdom.

Bente Gullveig Alvers bok framträder utan akademisk högtidsdräkt. Det är en klok bok, klart och kringsynt skriven och med en djupt mänsklig underton, som bättre än alla teorier och lärt citerande, ger oss möjlighet till att förstå det som skett i vad som syntes ske. Efter vad jag tror mig veta, är arbetet också för förf. en introduktion i det svåra ämne som häxförföljelserna utgör. Så småningom kan vi därför vänta oss ett större arbete i ämnet av hennes hand. Detta förefaller hon ha alla förutsättningar att kunna skriva.

ELINNA HAAVIO-MANNILA & KIRSTI SUOLINNA (red.): *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Nordiska rådet, Nordisk utredningsserie 7/11. Stockholm 1971. 183 s., ill.

År 1964 ställde sig Kulturfonden för Sverige och Finland som ekonomisk garant bakom ett etnologiskt forskningsprojekt som avsåg belysa frågeställningen huruvida en riksgräns samtidigt utgör en kulturgräns. Arbetsgruppen bakom detta projekt utgjordes av professorerna T. Vuorela, Helsingfors, A. Viikuna, Jyväskylä, J. Granlund, Stockholm samt dåvarande landsantikvarien i Norrbottens län H. Hvarfner.

Såsom lämpligt studieobjekt utvaldes Tornedalen i norra Sverige. Frågeställningen var den: Vad händer när en riksgräns dras genom en etnisk/språklig enhet? Den historiska bakgrunden till det numera blandade svensk-finska språk- och kulturområdet i Tornedalen är freden i Fredrikshamn 1809, då gränsen drogs vid Torne och Muonio älvar och därmed klöv ett finskt bosättningsområde i två delar. Fortfarande finns det byar som bär samma namn på svenska och finska sidan (t. ex. Pello). Gränsområdet — det gällde då en rysk-svensk gräns — var särskilt mot slutet av århundradet föremål för försvarshandlingar, vilka pågick från 1870-talet fram till 1920-talet (Jaakkola, s. 110). Barnen i svenska Tornedalens skolor undervisades ej i sitt modersmål, ja, de fick inte ens tala finska på rasterna, likaså var det förbjudet att anskaffa finska böcker till skolbiblioteket (P. O. Barck, *Nya Argus* nr 5 1960, s. 56). Denna indoktrinering som verkade på olika plan har satt märkbara spår och utgör ett högtintressant studieobjekt även för andra än etnologer.

Projektet har kring sig samlat en kulturgeografisk arbetsgrupp ledd av professor E. Bylund, Umeå, en språkvetenskaplig ledd av docent B. Loman, Lund, en religionssociologisk ledd av docent B. Gustafsson, Stockholm, och en sociologisk ledd av t. f. professor Elina Haavio-Mannila och pol. lic. Kirsti Suolinna, Helsingfors. Den sistnämnda gruppen har nu framlagt sina resultat i *Studier kring gränsen i Tornedalen* med förord av H. Hvarfner. Kapitelrubrikerna återspeglar distinkt de sociologiska problemkomplexen.

1. En jämförelse av sociala och ekonomiska förhållanden i finska och svenska Tornedalen

- (E. Haavio-Mannila och K. Suolinna);
2. Om interaktionen mellan finska och svenska tornedalningar (Arja Lehtisalo);
 3. Den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen (K. Suolinna);
 4. Språk och sociala möjligheter i svenska Tornedalen (M. Jaakkola);
 5. Modernisering av familjeideologier och — mönster i Tornedalen (Elina Haavio-Mannila);
 6. Jordbrukarbefolkningens anpassningsproblem och flyttningens villkor i Tornedalen (K. Suolinna — E. Haavio-Mannila);
 7. Sociala reaktionstendenser hos jordbrukare i Tornedalen (Rauni Myllyniemi, K. Suolinna och E. Haavio-Mannila).

Kap. 1 — närmast en översiktsredogörelse av vunna resultat och lämpligt såsom undervisningsmaterial på grundnivå inom etnologien — visar bl. a. att gränsen som varit i kraft under 150 år har haft oundvikliga följder. Man har byggt vägar och hus inom ramen för respektive lands ekonomiska resurser. Järnvägen från Luleå till Narvik, som byggdes 1903, innebar t. ex. att svenska Tornedalen, förr en dominant transportled, nu kom vid sidan om allfarvägen — en isolering som ej drabbade finska Tornedalen. Under andra världskriget brändes många finska byar längs älven, den förstörelsen träffade inte svenska sidan. Den svenska skolreformen har genomförts i svenska Tornedalen, i finska råder annat system osv. Men viktigt är att betona att områdena på ömse sidor älven trots allt är beroende av varandra. Det finns släktband sedan generationer och nya tillkommer. Här har den sociologiska undersökningen visat på konkreta och synnerligen intresseväckande resultat. Rent allmänt kan på grundval av statistiskt material sägas om folkflyttningarna, att man vill flytta från Finland, i detta fall norra Finland, till Sverige medan svenska tornedalningar vill flytta söderut (s. 19).

Interaktionen mellan byborna på ömse sidor älven belyses inte minst mot bakgrunden av ingångna svensk—finska äktenskap, då dessa i sin tur skapar utgångspunkter för nya kontakter. Det visar sig att ett stort antal finska kvinnor i Tornedalen — var tredje eller fjärde — genom gifte kommit till Sverige. Det markeras i arbetet att en finsk man ytterst sällan tar sig en svensk hustru. (s. 66). Största antalet blandäktenskap förekommer i byarna längs älven och avtar i antal succes-

sivt inåt landet. I arbetet framföres hypotesen att de finska kvinnorna skulle bidra till att finskan bevaras i svenska Tornedalen. Till detta kommer att år 1935 togs finskan på nytt upp såsom frivilligt läroämne i Haparanda gymnasium och från och med 1970 är det valbart i samtliga grundskoleklasser i svenska Tornedalen. (Jaakkola, s. 110). Med andra ord: i dagens läge är attityden från myndigheter en helt annan och positiv gentemot den tornedalska befolkningen än fallet var omkring sekelskiftet. Jaakkola visar emellertid att den då hårda svenska språkpolitiken resulterade i en tvåspråkighet som innebär att vederbörande dessvärre behärskar såväl finska som svenska mindre bra.

Utom hemma och bland vänner används finskan i religiösa sammanhang (Jaakkola, s. 113). Finskan är det traditionella språket för laestadianismen, som har ett säkert fäste i Tornedalen. Denna väckelserörelse är av särskilt intresse i detta sammanhang, då den framstår rätt olika i svenska resp. finska Tornedalen. På svenska sidan utövas laestadianismen "utan religiöst intresse" skriver Suolinna, den är mer att betrakta såsom en traditionell företeelse och de bekännelseetrogna laestadianerna är få till antalet. Den svenska gruppen är homogen och utgöres mest av äldre kvinnor. På finska sidan är gruppen heterogen och deltar aktivt i laestadianska aktiviteter såsom bönemöten, nattvarden, bibelläsning (s. 107).

Så mycket mer förvånande är då påståendet att i det mindre bekännelseetrogna svenska Tornedalen skulle den för laestadianismen så karakteristiska aktiviteten *liikutukset* vara dominant uttalad, hela 64 %, medan den finska sidan med aktiv laestadianism blott redovisar 10 % (Suolinna, s. 94). Man frågar sig om här föreligger någon språklig differens eller missuppfattning? *Liikutukset* har i arbetet översatts med "rörelse". (Jfr. Cannelin—Hirvensalo—Hedlund, Finsk—svensk storordbok 1968: *liikutus*=rörelse. Man observerar härtill Lönnroth, Finskt—svenskt lexikon, 1874: *liikutus*=försättning i rörelse, vaggning, beröring).

Såvitt jag förstår har "rörelse" bland svenska informanter tolkats såsom "att bli rörd" ("att de åtminstone ibland blir rörda", s. 94) inte att vara i rörelse, röra på sig. *Liikutuksia* har tillika i detta sammanhang en alldeles särskilt laddad betydelse, nämligen att efter gripande predikningar visas extatisk hänförelse, som yttrar sig i häftiga

utrop, vaggningar, handklappningar, kringvandring under bönemöten (jfr Per Boreman, Laestadianismen, 1953, s. 234 f.). Detta är något helt annat än att bli "känslomässigt rörd". Suolinna anger uppriktigt att i "intervjuerna frågades inte vilken form rörelserna tagit. Ibland framgick att intervjupersonerna avsåg ett stillsamt känsloläge (!)" (s. 94).

Trots den diffusa definitionen söker Suolinna härefter "spekulera litet över skillnaderna". Hon skriver: "Finnarna är sålunda mycket hämmade i sina känslouttryckningar och det tycks vara speciellt svårt för dem att ge uttryck för positiva känslor. I den svenska kulturen är det igen betydligt lättare för människor att ge uttryck för varma känslor" (s. 95). Detta resonemang erinrar med förlov sagt om 1800-talets uppfattning om "nationalkarakterer".

Om ordet *liikutukset* inte definierats till form och innehåll bland informanterna måste med nödvändighet missförstånd uppstå. Därtill kommer att denna laestadianska attityd förvisso är ett känsligt frågeområde. Här är själva insamlings-situationen oerhört betydelsefullt. Lauri Honko har nyligen i ett föredrag vid den etnologiska kongressen i Sønderborg (aug. 1972) framhävt "att den empiriska forskningen har lett till insikt om insamlings-situationen som en interaktionssituation mellan kulturer, grupper och individer". Insamlarens ålder, kön, språk osv. har inverkat på olika informanter skriver Honko — "Vetskap om bruket av tradition förutsätter inforskande av kontextuellt material". Detta har som synes ovan inte skett ifråga om *liikutukset*. Då så sker "förskjutes beskrivningen av traderingsprocessen till gruppnivå, som kan gestaltas dels som en organisation som kontrollerar individen ... och på ett visst sätt förenhetligar dessa ..." Om man frågar sig, fortsätter Honko, "vilket språk talas inom gruppen? Vad håller gruppen samman? Vilken är gruppens målsättning? — då klargöres gruppens brännande frågor, traditionselementens relevans för gruppen, deras värdevalörer". Denna undersökningsform vill Honko kalla traditions-sociologi och menar att de professionella sociologerna inte på heltid har sökt sig hit och att det är för etnologer och folklorister ett lämpligt arbetsfält (L. Honko, Traditionsbarriärer och traditionsanpassning 1972 [stencil] s. 10).

Emellertid framskyntar i detta kap. om laestadianism att man funnit "att tornedalsborna på

svenska sidan starkt betonat sin trakts laestadianiska karaktär . . . I den laestadianska traditionen söker de en fästpunkt för sin identifikation" (s. 108). Varför är dessa då inte "äkta" laestadianer, bekännelseetrogna sådana? Finns här helt enkelt en annan form av laestadianism, en evangelisk laestadianism? Kan man då tillstå dem samma frågeformulär som de finska laestadianerna och jämställa resultaten?

I rättvisans namn bör dock framhåvas att här anmälda sociologiska skrift arbetar efter delvis traditionssociologiska riktlinjer och sålunda är metodiskt rykande aktuell.

Boken om Studier kring gränsen i Tornedalen är lärorik och på många punkter ytterst intressväckande — inte minst mot bakgrunden av den nu inom etnologien så aktuella debatten om kulturgräns—traditionsgräns. Den är tillika skriven med pedagogisk skärpa och saknar — befriande nog — den sedvanliga sociologiska snårskogen av obegripliga meningar. Likväl kan man såsom etnolog studsa inför följande slutsats. Haavio—Mannila skriver s. 141: "Även om de svenska familjerna i Tornedalen är moderna i många avseenden har de bevarat några traditionella särdrag. Ett av dem är en relik från naturhushållets tid: brödet bakas hemma i större omfattning än i Finland. Skillnaden är störst i periferin, där man oftare än i centrum bakar hemma." Haavio—Mannila menar att en förklaring är att det fabriksjordade brödet är sämre i Sverige och finner att "kanske är detta ett tecken på något slags romantiskt husmorsideal som man inte finner i Finland, kanske kan det enbart förklaras genom större antal frysboxar som finns i Sverige . . .".

Att den svenska tornedalshusmodern skulle besitta en särskilt romantisk läggning förefaller minst sagt säreget. Frysboxarnas andel i brödbaket är förvisso en vettigare förklaring. Men då inställer sig automatiskt nästa fråga: När kom frysboxarna? Fick brödbaket — efter ett eventuellt tidigare uppehåll — ett nytt uppsving då? I så fall är det inte fråga om relik utan om ändrade kosthållsvanor. Vidare — och detta är avgörande — vilken typ av bröd avses. Kaffebröd (omnämnt i tabell 13) av vetemjöl? Vetemjöl och kaffebröd är en sen företeelse i det gamla bondesamhället och inte minst i Tornedalen. Med andra ord — ej någon relik från naturhushållets tid. Vilket matbröd avses? Den finska rieskan, så vanlig på finska sidan? Den är olämplig att

frysa, blir torr och smulig, vilket härmed intygas. Avses den finska surlimpan? Bakas den verkligen i periferia svenska Tornedalen? Den finns däremot att köpa i Torneå, en ypperlig industriell vara. Rågsiktslimpor med tillsats av sirap är mycket vanliga i Norrbotten, men saknas, såvitt jag vet, i Finland? Den är lämplig att frysa och ekonomiskt lönsam att baka och bör gissningsvis ingå i det bakade sortimentet på svenska sidan. Med andra ord — vilken är den aktuella kosthållssituationen på ömse sidor älven? En penetration av denna skulle ge oss etnologiska fakta och bättre hållpunkter även för den sociologiska bedömningen av materialet.

Den etnologiska arbetsgruppen har redan lämnat en första rapport härom på etnologiska kongressen i Sønderborg. Asko Vilkkuna och Harald Hvarfner har i artikeln Tornedalen — delad enhet gett folklivsforskarnas syn på problematiken. När den kommer ut av trycket — vi får hoppas snart — får den sociologiska arbetsgruppens innehållsrika rapport en ännu starkare relief. Sannolikt kommer man att växelvis läsa de sociologiska och etnologiska rapporterna som ger oss ny berikande kunskap om ett kulturgränsområde och dess kulturkommunikationer.

Phebe Fjellström

LARS-OLOF LARSSON [och JAN ARVID HELLSTRÖM]: *Växjö stift under 800 år*. Verbum. Stockholm 1970. 138 s., ill.

Växjö stift räknar sin tillkomst från år 1170. Då finns den förste Växjöbiskopen dokumenterad i källorna. Inför 800-årsjubileet, som firades sommaren 1972, uppdrog Växjö domkapitel åt tvenne forskare, docenterna Lars-Olof Larsson och Jan Arvid Hellström, att författa en historik över stiftets 800-åriga öden. Denna föreligger nu i en både typografiskt och bildmässigt mycket vacker volym.

För huvudparten av historiken svarar doc. Larsson, som i åtta kronologiskt ordnade kapitel gett en vederhäftig och välskrivna framställning av de första 750 åren. Både på grund av källmaterialets art och sin egen forskningsinriktning har förf. främst uppehållit sig vid de organisatoriska, ekonomisk-historiska och kyrkopolitiska problemen. För tiden före och under reformationen har han därvid kunnat bygga på sina egna tidigare forsk-

ningar i ämnet, främst redovisade i doktorsavhandlingen (om det medeltida Varend) från år 1964. För de senare seklerna har förf. flitigt utnyttjat andra forskares arbeten (i långa stycken ordagrant, dock — enligt den yngre generationens sed — utan citering eller hänvisning; jfr Ph. Fjellströms art. i *Rig* 1972, s. 60 f.).

Det senaste halvseklets stiftshistoria har tecknats av doc. Hellström (utan att detta nämnes på titelbladet, trots att skildringen utgör nära en fjärdedel av texten). Det är en redbar och närmast fullständig, kanske något torr redogörelse för de olika aktiviteterna i stiftet av såväl religiös och kyrkopolitisk som organisatorisk art. Om förf. varit mera förtrogen med stiftets äldre historia, hade han nog mera uppmärksammat och närmare analyserat det intressanta samhällshistoriska problem som här anmäler sig mot bakgrunden av den tidigare utvecklingen. Vid början av 1800-talet var kyrkolivet gammallutherskt enhetligt i hela stiftet. Under det följande seklet splittrades detta upp i olika fromhetstyper, ofta begränsade till bestämda geografiska områden. Vid tiden för första världskriget började dessa markanta åtskillnader att utjämnas och nya grupperingar att uppstå. Resultatet har blivit att Växjö stift år 1970 har en helt annan prägel än 1915, för att inte tala om 1815. Det hade varit en intressant uppgift för en stiftshistoriker att närmare klarlägga denna utveckling.

Några sakliga rättelser bör göras till texten. Det heter som bekant *fabrica ecclesiae* och inte *fabrica eccl.* s. 37 (följaktligen kan man inte skapa den fula försvenskningen "fabrician" s. 37). Den nuvarande domkapitelsorganisationen tillkom inte "genom 1937 års riksdagsbeslut" (s. 80) utan genom Lag 13 nov. 1936 (som bekant kan inte riksdagen ensam besluta i kyrkolagsfrågor). Det var inte Yngve Brilioth som lade "grunden till den moderna forskningen inom ramen för det nuvarande ämnet Praktisk teologi med kyrkorätt" (s. 109) utan det var dennes företrädare som professor, Edv. Rodhe, främst genom det för alla teologie studerande välkända stora arbetet *Svenskt gudstjänstliv*, som utkom redan år 1923.

Till det kulturhistoriskt mest värdefulla i minnesboken hör de skickligt valda och vackert utförda illustrationerna med upplysande bildtext. Det är ett mångskiftande bildgalleri, alltifrån den senmedeltida Sigfridsskulpturen i förgyllt trä (från S:t Sigfrids kyrka) på omslaget till de

många illustrationerna av det rikt fasetterade ungdomsarbetet i nutiden. Man hade nog önskat fler autentiska bilder av det äldre kyrkliga folklivet, som det finns gott om (t. ex. utfärdspredikan, kyrkgummorna i vit schallet vid nattvardsgången, konfirmationsdräktens förändringar o. s. v.). I boken finns emellertid åtskilliga förträffliga kartor som underlättar läsningen.

Ett personregister hade varit mycket välkommet, då det vimlar av namn i boken — men då helst utan de många förvanskningar som finns i text och tabeller (alltså Lindquist och inte Lindqvist, N. J. O. H. Lindström och inte Nils Lindström, Murbeck och inte Muhrbeck o. s. v.).

Hilding Pleijel

GABRIELLE JEANSSON och RENÉE VALERI: *Viken, äldre bebyggelse och miljö*. Engl. summary. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 12. CWK Gleerup i distrib. Lund 1972. 96 s., ill.

Under det senaste decenniet har inventeringar av kulturhistorisk värdefull bebyggelse och miljö blivit allt vanligare i syfte att bilda underlag för planarbeten av olika slag. De antikvariska synpunkterna har väl inte alltid beaktats, trots ambitiösa uppläggningar med beskrivningar och foton, värderingskartor och motiveringar. Många gånger har det också brutit i att föra ut de kulturhistoriska aspekterna till en större allmänhet, som i regel är både intresserad och kunnig, och skulle kunna utöva ett tryck på den kommunala beslutsgången.

I den föreliggande boken om Viken, det f. d. fiskeläget och skepparbyn norr om Hälsingborg, har problemen tacklats från en — åtminstone i praktiken — ny utgångspunkt. Till detta har flera lyckliga omständigheter medverkat. Kommunala och privata intressen har sammanfallit och en aktiv hembygdsförening, Föreningen Vikens Kulturminnen, har varit pådrivande. Fältarbetet utfördes 1967—1969 av tre kunniga folklivsforskare från Lund, av vilka två kvarstår som huvudförfattare. Ett kompletterande kapitel om värden av hus och miljö har skrivits av landsantikvarien Ewald Gustavsson.

Boken inleds med en skildring av byns utveckling, som skildras koncist på ett tiotal sidor. Från

att ha varit ett samhälle dominerat av fisket inleddes 1788 en ny epok. Då byggdes det första fartyget i Viken och därmed satte utvecklingen i gång mot byns blomstringsperiod ett sekel senare som sjöfarts- och varvsort. 1870-talet blev det stora decenniet, invånarantalet var närmare 1 000 personer. Av dessa var 55 fiskare och 40 skeppare, varav sex därtill var redare för sammanlagt 14 fartyg. Dessutom fanns 10 större och lika många mindre fiskebåtar. Husens antal var 144. Därefter gick sjöfartsnäringen tillbaka och strax efter sekelskiftet upphörde sillfisket. Samtidigt inleddes den utveckling till badort, som skulle komma att prägla Viken av idag. Badgästerna började komma på 1890-talet, till en början mest danskar, efter sekelskiftet även uppsvenskar. På 1920-talet började sedan sommargästerna själva köpa husen och i dag finns en tendens till att Viken utvecklas till förtortssamhälle på lämpligt pendelavstånd till bl. a. Hälsingborg.

Denna utveckling har givetvis satt sin prägel på hus och miljö. Det dominerande avsnittet i boken diskuterar olika aspekter på miljön, gaturummet med hägnader och trädgårdar, byggnaderna i olika byggsätt och stilar, byggnadsdetaljer som verandor och dörrar, fönster, väggar och tak. Det hela analyseras ingående och det som framstår som karakteristiskt för Viken urskiljes och beskrivs utförligt. Förebildliga exempel tas fram och de värdefullaste byggnaderna, som även markerats på en karta, tas upp i en särskild, beskrivande katalog. Det rika beståndet av gamla byggnader från olika tider och i olika utformningar är i regel väl bevarat och i ursprunglig miljö. Även om närings- och levnadsförutsättningarna ändrats har Viken ett stort värde som exempel på ett skånskt kustsamhälle, kulturhistoriskt värdefullt i flera avseenden.

På många håll är naturligtvis husen ändå ihjäl-älskade av sommargäster med pengar och sinne för romantiska och överantikvariska detaljer. Det finns många exempel på hur man knackat bort putsen och tagit fram korsvirke som aldrig avsetts att synas, hur man täckt in gavlar och tak med sidiplattor eller satt in moderna spröjslösa fönster. Att rensa bort överdrivna och onödiga detaljer är här en viktig uppgift, liksom att få den känsliga gatumiljön att behålla så mycket som möjligt av sin traditionella utformning. Ewald Gustavsson gör i sitt avsnitt om värden av hus och miljö en rad viktiga påpekanden, som man

får hoppas skall följas både av kommun och allmänhet.

Ett steg i denna riktning vore kanske att kommunen eller Föreningen Vikens Kulturminnen inköpte ett tillräckligt antal exemplar av boken och stoppade den i samtliga brevlådor . . . Man får också hoppas att denna skrift kan tjäna som förebild för andra orter i likartad situation. Inte minst gäller detta våra trästäder som är utsatta för en alltför snabb förstörelse, Falun, Hudiksvall, Västervik, Jönköping, Nora, västkustens fiskelägen, etc., etc. Det är viktigt att alla samverkar och att alla möjliga medel utnyttjas.

Bengt Nyström

Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll. På universitetets uppdrag utg. av HANS SALLANDER. 1 (1624—1636) 2 (1637—1640) 3 (1641—1649) 4 (1650—1655) 5 (1656—1660) 6 (1661—1663) 7 (1664—1666) 8 (1667—1670) 9 (1671—1672) 10 (1673). Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia. 18: 1—10. Uppsala 1968—72. Inalles 3 643 s.

En klok ledning av Uppsala universitet har i god tid före dess 500-årsjubileum låtit till trycket befordra en rad undersökningar och texter rörande universitetets historia. En dominerande ställning bland dokumenten intar konsistorieprotokollen, som ingående registrerar de ärenden, som varit föremål för debatt eller beslut inom denna akademiska myndighet. Att denna dokumentserie icke allsidigt belyser akademiens liv, det är också beaktat. Sviten börjar med protokollet för den 17 november 1624. De tidiga protokollen är ganska knapphändiga, men blir allt mera utförliga, och den sist utgivna tryckta volymen — med alla sina referat av akademiska tvister och rättegångar — omfattar endast ett år (1673).

Kanslerer under den tid, om vilken här är fråga, var Johan Skytte 1622—45, Axel Oxenstierna 1646—54 och Magnus Gabriel De la Gardie 1654—86, alla högt begåvade och dugande män, som inlagt betydande förtjänster om universitetets utveckling. Vid kanslersbesöken sväller protokollen betydligt och kanslers yttranden återges ofta in extenso. Vid dessa tillfällen behandlas frågor av

större räckvidd, såsom beträffande undervisning, byggnader och ekonomi. Man får härvid ett starkt intryck av kanslers betydelse för universitetets administration och ledning. Som exempel på detta kan läsas om Skyttes besök den 26 och 28 maj 1627 (1 s. 12—25) eller om "Illustr. Cancellarius" De la Gardies den 28—30 aug. 1655 (7 s. 209—227), då protokollet sväller ut till 18 trycksidor. Vid detta besök avhandlades icke endast administrativa frågor; man bedömde och fördömde också en skrift av Christian Ravius och uttalade sig om den Cartesianska filosofien. En annan gång — det var i början av 1661 — bilade kansler en tvist mellan Johannes Schefferus och Petrus Gavelius. Protokollskrivaren, Johan Hadorph, ger också en utmärkt skildring av det högtidliga sammanträde den 14 juni 1669, då Magnus Gabriel De la Gardie med ett tal, återgivet in extenso, till universitetet överlämnar manuskriptet till Ulfilas bibelöversättning, som han efter Samuel Pufendorfs anvisning uppsårat i Holland och låtit inbinda i silverpärmar. Samtidigt överlämnade kanslern 65 andra handskrifter, som han till största delen förvärvat ur Stephani bibliotek.

På grund av den universitetet tillkommande domsrätten utgöres konsistorieprotokollen till en icke obetydlig del av rättegångsreferat. Bråk och slagsmål, ofta blodiga, ärekränkning, då det ena okvädinsordet har givit det andra, och lägersmål står som ständiga punkter vid konsistoriets sammanträden. Det har ofta påpekats, att alla dessa rättegångshandlingar, liksom domböcker över huvud taget, ger en ensidig bild av samhället. Detta är visserligen sant. Men dessa förhållanden hör med i tidsbilden; de får dock ej överskugga densamma. Att man ej drog sig för att behandla personliga detaljer, därom kan man läsa under den 20 mars 1661: "M. Rector sade förspört vara, huru i Stockholm omtalas dhett långa håår som professores dragha och gråå klåder, hwilket han tyckte icke orådeligt vara föråndras. Och lagom håår, sampt swarta klåder stedse öfwa" (6 s. 34).

Som innehavare av de gustavianska arvegodsens

hade universitetet att förvalta boråt 400 hemman, huvudsakligen i Uppland. Ärendena om dessa hemman och deras arrendatorer, akademibönderna, är också talrika och berör oftast avkomsten. Andra universitetsegendomar, som också skymta i dessa sammanhang, är akademikvarnen och humlegården. I protokollet förekommer ävenledes åtskilliga uppgifter om boktryckeriet och boktryckarna, om bokförarna samt om universitetets bibliotek.

Rektorsvalen synes i allmänhet ha försiggått utan stora motsättningar. Professorstillsättningarna upptager ej heller något påfallande stort utrymme i protokollet. Även i dessa frågor synes kanslern ha utövat ett starkt inflytande. Andra frågor av mindre betydelse kunde emellertid dragas ut på längden. Ett av de mest segslitna målen var det mot teol. adjunkten Jonas Körling, vilket förekom i en rad sessioner under åren 1667—72. Det hade sitt ursprung däri, att Körling erhållit magistergraden vid Wittenbergs universitet utan att betala den föreskrivna avgiften, men dess senare invecklade faser kan ej här följas.

Originaltexten, som skickligt avskrivits av förste arkivassistenten Torsten Palmér, har utgivits bokstavstroget med lätta normaliseringar, i synnerhet beträffande bruket av stora bokstäver. Varje volym av de tryckta konsistorieprotokollen är försedd med fullständiga person-, sak- och ortregister. Genom dessa värdefulla indices är hela innehållet gripbart och lätt tillgängligt för forskaren.

Utgivningen av denna för svensk bildningshistoria viktiga urkundsserie ligger i förste bibliotekarie Hans Sallanders förfarna händer. Den ovärderliga nyttan av hans registerarbeten har redan framhållits. Utgivningstakten har i jämförelse med andra arbeten av detta slag hittills varit osedvanligt hög. Här må endast tillfogas en önskan om fortgång på samma snabba och höga nivå som hittills.

Christian Callmer

KORTA BOKNOTISER

TAGE LARSSON: *Väckelsen och Sundsvallsstrejken 1879*. Gummessons. Stockholm 1972. 198 s.

Sandsjöboken 1972. Utg. av Södra Sandsjö hembygdsförening. Red.: ANTON-JULIUS FRANSSON. Tingsryd 1972. 118 s., ill.

Sundsvallsstrejken år 1879 var den första större arbetskonflikten i vårt land. Den väckte också ett oerhört uppseende och utlöste en livlig diskussion i dagspressen. De flesta tidningarna var ense om att fördöma strejken. Däremot skilde sig omdömena starkt, när det gällde att avgöra om den samtida väckelsen, som var både stark och mångskiftande i bygden, hade något inflytande på eller rent av var den som organiserade konflikten. Under det sekel som gått har strejken behandlats av många forskare, men ingen enighet har nåtts om väckelsens eventuella insats.

Nu har emellertid fil. dr Tage Larsson, som i en uppmärksam avhandling år 1945 gav ett viktigt bidrag till den svenska nykterhetsrörelsens historia, tagit upp det nämnda problemet till förnyad och fördjupad behandling. Han har kritiskt analyserat såväl de agerandes uppgifter och samtida vittnens utsagor som de bevarade polisprotokollen och rättegångshandlingarna. Resultatet kan summeras så att han visar att strejken var spontan och inte planerad på förhand men att de av väckelsen berörda arbetarna intog en ledande roll i konflikten. De hade nämligen från sina religiösa sammankomster vanan inne att både föra ordet och taga initiativet. Deras individualistiska åskådning predisponerade dem även att reagera mot det av hustavlan ännu influerade samhället.

Att undersökningen omnämnes i en kulturhistorisk tidskrift som denna beror dels på att den — ehuru kanske något omständlig — ger ett gott prov på hur skärpt källkritik kan fälla utslaget i en omdebatterad historisk fråga, dels på att Sundsvallsepisoden klart återspeglar den sociala och religiösa brytningen i 1870-talets svenska samhälle. Notapparaten med ständiga källhänvisningar är minutiöst noggrann, och det utförliga personregistret underlättar studiet av boken.

Hg Pl.

I den årsbok som hembygdsföreningen i Södra Sandsjö (en värendssocken vid norra Blekingegränsen) utgivit för år 1972 förekommer en uppsats som förtjänar uppmärksamhet långt utanför sockengränsen. Det är Signe Uleskogs välskrivna och väldokumenterade undersökning om lanthandeln i Södra Sandsjö under åren 1847—1971. År 1846 upphörde som bekant näringstvånget; sedan kunde man öppna en handelsbod på landsbygden, om det var mer än tre mil till närmaste stad. Fullständig näringsfrihet infördes år 1864, och då blev det tillåtet att inrätta en butik var som helst. Under de följande hundra åren blomstrade denna nya näringsgren. Handelsboden (så hette det förr i världen, inte butik) utgjorde vid sidan av kyrkan och dansbanan en självklar mötesplats för den närmaste bygdens folk. Då behövdes inga köbrickor, ty alla ville vänta så länge som möjligt för att kunna iakttaga grannens inköp och för att lyssna till nyheterna från stora världen. Nu är denna form av lanthandeln nästan utdöd; endast relikter finns kvar.

Det är därför ett mycket viktigt historiskt tema som förf. gripit sig an. Undersökningen bygger på såväl otryckta dokument och muntliga uppgifter som den sparsamt förekommande litteraturen i ämnet. I tur och ordning redogöres detaljerat för de olika butikernas historia med konkreta uppgifter om både säljare och köpare, vartill kommer såväl diagram och kartor som mycket belysande illustrationer. Handelsboden framstår inte bara som en ekonomisk faktor utan även som ett socialt centrum i bygden. Det vore synnerligen önskvärt att de unga etnologerna — medan tid ännu är — ville som lagarbete uppspara dessa relikter, fotografera och intervjua samt även klargöra deras historia. Sandsjöundersökningen visar hur mycket som kan vinnas på detta sätt.

I Sandsjöboken finns fler uppsatser av kulturhistoriskt värde. De äger dock främst lokalhistoriskt intresse.

Hg Pl.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson 10:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmöllor* av Sven B. Ek 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt replageri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* av Per Brahe, utg. och kommenterad av John Granlund och Gösta Holm 68:—
- Villabebyggelse i Sverige 1900—1925* av Elisabet Stavenow-Hidemark 68:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow 38:—
- En Södergrabb växer upp* av Cyrus Wallén 11:90
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspsolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad. 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Priser exkl. moms

Nils Månsson Mandelgren

av Åke Stavenow

utgiven av Elisabet Stavenow-Hidemark

Pris exkl. moms 44: —

”Ingen som studerar 1800-talets konst- och kulturhistoria kommer förbi Mandelgren, denne misskände men okuvlige, argsinte och ensamme patriot och konstälskare . . .

Med sin biografi — som också är en brokig tidsskildring — har Åke Stavenow givit den renhjärtade Mandelgren en upprättelse.”

Bo Grandien i Dagens Nyheter

Folkdräkter

av Anna-Maja Nylén

Pris exkl. moms 50: —

”Den nya boken har blivit en synnerligen vacker och tilltalande volym i det yttre och innehållsligt har den blivit till en verklig handbok i detta fascinerande ämne till glädje och nytta för biblioteken, för hemslöjds- och hembygdsföreningar, för folkdans- och spelmanslag och för alla som lagt sig vinn om vården av detta rika kulturarv, som mer än mångt annat speglar svensk tradition när den varit som bäst och festligast.”

Manne Hofrén i Barometern

I bokhandeln eller direkt från Nordiska museet, Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm.